

DAMAGE BOOK

Osmania University Library

Call No. M.223 ... P.22 Bh.....

Name of Book मिहिणीची कीरे

Name of Author. परांजपे शकुंतला

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192120

UNIVERSAL
LIBRARY

भिल्लिणीचीं वारें

लेखिका

शकुंतला परांजपे

किंमत ३ रुपये

भिल्लिणीचीं चोरे

मवर्धी गैरममज होण्याची भीति वाटते त्याम वाटेल की ही बाई दाडगी उद्ध व चेफिकीर असून हिच्या ठिकाणी आपल्या बापासबंधी बिलकूल प्रेम अगर पूज्यवृद्धि नाही पण वस्तुस्थिति सर्वस्वी उलट असून हा एक विनोदी लेखाचा मासला आहे असे मूज वाचक तेव्हाच समजतील हे निःसंशय होय

या लेखातून आपले वडील मर आप्पासाहेब याच्या अत्यंत साध्या राहणीचे व उदान स्वभावाचे एखाद्या झिरझिरीत वन्नातून आत ठेवलेली वस्तु दिसावी तसें अस्पष्ट व गभीर असे स्वभावदर्शन होतें. हा लाभ वाचकास बराच महत्त्वाचा व अलभ्य असा वाटेल अशी खात्री वाटते. आपण म्हैसूर सस्यानात गेलां होता तरी तिकडील प्रवासवर्णन प्रसिद्ध केल्याम तेंही बोधप्रद होईल अशी खात्री वाटते

रुळाचें लोभ असावा हे विनंती

भा ग निजसुरे याजकडून

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशने

वि. ज. खांडेकर

१ फुलें आणि दगड	१॥॥
२ घरट्याबाहेर	१॥॥
३ पहिले प्रेम (आ. २ री.)	३
४ जळलेला मोहर	३
५ कोंचवध	४
६ सायंकाल (आ. २ री.)	२॥
७ अविनाश	१॥॥
८ मदाकिनी	१॥॥
९ सहा भाषणे	२
१० कलिका	२१
११ स्त्री आणि पुरुष	२
१२ पादरे दग	४१

ग. व्यं. माडखोलकर

१ अवशेष	२
२ नागकन्या	२
३ माझी नभोवाणी	२
४ नवे संसार (जप्त)	४
५ चंदनवाडी	६॥
६ व्यक्तिरेखा	२१
७ दाजी भा. २ ला	३॥

ना. धों. ताम्हनकर

१ तात्या भा. १ ला.	२॥
२ तात्या भा. २ रा	३
३ निवाडे भा. १ ला.	२॥
४ चकमकी	१॥
५ बच्चा नवरा	१॥
६ अनेक आशीर्वाद	३॥

चि. वि. जांशी

१ आणखी चिमणराव (आ. २)	४
२ नवें भारूढ	२
३ स्टेशनमास्तर	२

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म	२॥
२ आस्तिक	२॥

दत्तु खांडेकर

१ सख्याहरी	१॥॥
------------	-----

ड. र. कवठेकर

१ अपुरा डाव	३
२ रेशमाच्या गाठी	३
३ आभाळाची सावली	४

वा. म. जोशी

१ स्मृति-लहरी	२
२ विचार-लहरी	२१
३ नवें जग ?-पु. य. देशपांडे	२॥
४ रॉयचरित्र-भाई बेके	१॥

प. ले. वि. स. खांडेकर

१ काव्यज्योति	१
२ पारंढ्या-आनंदीबाई जयवंत	१॥

लक्ष्मण० सरदेसाई

१ दासळलेले बुरूज	२
------------------	---

प्रो. वि. ह. कुलकर्णी

१ व्यक्तिचित्रे	२॥
२ फसगत-ना. ह. आपटे	१॥
३ साखरपुडा-प्र. के. अत्रे	१॥

कृष्णाबाई मोटे

१ मीनाक्षीचे जीवन	२१
२ चलती नाणी र. गो. सरदेसाई	२

रा. श्री. जोग

१ सौंदर्यशोध आणि आनंदबोध	८
२ हितपत्रे-ना. म. पटवर्धन	३
३ बेबीची बहीण वि. वि. बोकील	३
४ ग्रह आणि तारे-सत्यग्राही	४॥

अनंत काणेकर

१ धुक्यातून लाल तान्याकडे	३
---------------------------	---

काकासाहेब कालेलकर

१ ब्रह्मदेशचा प्रवास	१॥
----------------------	----

य. दि. पेण्ढरकर

१ प्रापंचिक पत्रे	३
२ स्टॅलिन-वि. म. भुस्कुटे	३॥

कमलाबाई टिळक

१ आकाशगंगा	२॥
------------	----

शकुंतलाबाई परांजपे

आगामी प्रकाशनें

वि. स. खांडेकर

- १ अश्व
- २ बुद्ध आणि हिटलर
- ३ चल ये राणी
- ४ विसावें शतक
- ५ तिसरी भूक
- ६ वर्षाकाल
- ७ छाया भाग १-२
- ८ वालुका
- ९ कालची स्वप्ने
- १० चार भिती
- ११ मजि-या
- १२ मराठीचा नाट्यसंसार
- १३ वा. म. जोशी (व्यक्ती आणि वाङ्मय)
- १४ फुलें आणि काटे
- १५ पहिली लाट
- १६ कल्यलता

ग. त्र्यं. माडखोलकर

- १ तीन दिवस
- २ ऋणभार
- ३ माझे आवडते कवि
- ४ चक्रवर्ती उदयन
- ५ उर्वशी

द. र. कवठेकर

- १ आपुलकीची झळ
- २ दगाआड
- ३ आग आणि पाणी

ना. ह. आपटे

- १ साजणी

शकुंतला परांजपे

- १ चादणी

ना. धों. ताम्हनकर

- १ निवाडे भा २ रा
- २ गुजाताई
- ४ शेजारी

य दि. पणढारकर

- १ वायाळ

प्र. के. अत्रे

- १ ललित वाङ्मय
- २ ' मी ' कसा झालो
- कृष्णाबाई मोटे
- १ अनामिकेची पूजा
- २ कलाक्षेत्रात
- ३ मवाली

काकासाहेब कालेलकर

- १ स्मरण यात्रा
- अनंत काणेकर
- १ उघड्या खिडक्या
- २ काळे आणि पादरे
- ३ पिकली पाने (दुसरी आवृत्ति)

चि. वि. जोशी

- १ गुड्याभाऊ
- २ दरबार कथा
- दत्त बांदेकर
- १ हिरवी माडी
- २ नू आणि मी
- ३ कबुली जबाब

कुसुमावतीबाई देशपांडे

- १ मोळी
- साने गुरुजी
- १ सोन्यामारुति
- रामतनय
- १ साखरगोटी

मी पुरुष झालें असतें तर ?

१

मनुष्य दुःखांत असला की त्याला झोंपेंत आणि जागेपणीं मुखाचीं स्वप्ने पडत असतात व तो मुखांत असला म्हणजे त्याला कधीं कधीं दुःखाचे डोहाळे आठवतात व तो आपल्याशीच केव्हां केव्हां, उद्यां मी दरिद्री झालों तर ?—माझी बायको दुसऱ्याच कोणाचा हात धरून पळून गेली तर ?—माझीं मुले पटकीनें मेलीं तर ?—मीं एखाद्या अपघातांत सांपडून जन्माचा लंगडालुला झालों तर ?—अशा प्रकारचे नानाविध कुतर्क करीत वसतो. अशाच कुतर्काच्या फेऱ्यांत सांपडल्यावर कधीं कधीं माझ्यापुढे हा प्रश्न उभा राहतो—मीं पुरुष झालें असतें तर ? कितीतरी आपत्ति माझ्यावर कोसळल्या असत्या ! मला रोज दाढी करावी लागली असती, पुरुषांचा रुक्ष पोषाख करावा लागला असता, तलम रेशमी साड्यांना मला जन्माचा राम-राम ठोकावा लागला असता, रंगीबेरंगी वांगड्या दुरुनच पाहून मला माझी

मिल्लिणांची चोरे

तहान भागवावो लागली अमती, पावडर, काजळ, रंग यांना मला कायमचें मुकावे लागले अमते, टूल किंवा कुडी न वापरल्यामुळे वारशाच्या दिवशी टोचलेला माझ्या कानाची भोक वुचून गेली अगती नाश नाही, एखाद्या नाटकमंडळीत स्त्रीची भूमिका करून आठवड्यातले काही तास तरी मी वरील नाजूक लेण्याचा उपभोग घेतला असता पण दिवसेंदिवस स्त्रिया स्वतःच स्त्रियाची कामे करण्यास पुढे सरसावत असल्यामुळे तेवढे सुख तरी मला लाभलें असतें की नाही कोण जाणें ? पण काही झाले, कितीही स्त्रियांच्या भूमिका मी केल्या असल्या तरी, मी पुरुष झाले असतें तर मनोरमाबाई यत्ते यांनीं प्रतिपादन केलेल्या अठरा महिन्यांच्या अव्याहत सभोगमुखाला म्हणजे नऊ महिने मूल पाटान अमतांनाच्या, यमयातना होऊन वाळत होतानाच्या, व नऊ महिने मूल अगावर पाजतानाच्या अशा एकूण आठरा महिन्यांच्या सभोगमुखाला मी खासच अतऱ्हे असतें नको नको, परमेश्वरा प्राणिमात्राच्या कोठच्याही कोटीत मला जन्माला घाल, पण नरजातीत कधीही घालू नको !

शिवाय मी पुरुष झाले असते तर मला काहीतरी उद्योगधंदा करावा लागला असता. हो, कारण तें पुरुषाचें काम आहे पुरुषांनीं पैसा हा कमावलाच पाहिजे. बायकांनीं सुद्धा हवा असल्यास कमवावा पण तो केव्हा ? जेव्हा त्यांना बाप, नवरा, दीर, चुलता, भाऊ, मित्र, वगैरे कोणाकडूनही पैसे उकळता येणार नाहीत तेव्हा मुलाबाळाचे सगोपन आणि घरातली देखरेख एवढीच कामें निसर्गानें बायकांच्या वाढ्याला दिली आहेत ती त्यांनीं करावीत अथवा नाही, पण पुरुषांनीं मात्र दररोज घराबाहेर आठ दहा तास राबून रक्ताचें पाणी करून पैसे मिळवून घरी आणले पाहिजेत. आणि एखादा पुरुष असें जर न करील तर त्याच्यावर घरातून पुष्पाजली तर होईलच, पण समाजातील इतर पुरुषही त्यालाच नावें ठेवतील इतकें

करूनही बायकांची ओरड आहेच की, पुरुषांनीं आम्हांला गुलाम करून ठेवलें आहे. काय लुच्चेगिरी पाहा ! या बायका आमच्याकडून कशीं आपलीं कामें करवून घेतात. सभेमध्ये बायका आल्या कीं त्यांना आम्हीं उठून चांगल्या जागा दिल्या पाहिजेत, टेनिस खेळतांना आम्हीं त्यांचे चेंडू गोळा केले पाहिजेत, बाजारांतून कांहीं आणायचें झालें कीं आम्ही साय-कलवर स्वार झालें पाहिजे, यांना कुठे परगांवीं किंवा रात्रीं जलशाला जायचें असलें कीं आमचीं कामें सोडून आम्हीं यांच्याबरोबर सोवत गेलें पाहिजे. शाळा-कॉलेजांतून पुढील बाँकें आम्हीं यांच्यासाठीं खालीं केलीं पाहिजेत आणि इतकें करूनही वार्षिक संमेलनाच्या वेळीं बायकांच्या तर्फे एक प्रति-निधि राखून ठेवूनही फिरून सार्वजनिक निवडणुकींत यांना उभें राहयाला पाहिजे. नाही तर यांनीं संमेलनावर वहिष्कार टाकलाच. आणि सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या बायका आम्हांला भुरळ पाडून आमच्याच तोंडून आमची निंदा करवतात आणि आम्हाला आमच्याच सत्तेवर आणि अधिकारावर पाणी सोडायला लावतात. मतांचे हक्क यांना आम्हीं मिळवून द्यावे, बाप किंवा नवरा मेल्यानंतर वारसा मिळवून देण्याची यांनायात आम्हीं करावी, विधवांशीं लग्नें आम्हीं करावीं, घटस्फोटाचा कायदा करण्याची खटपट आम्हीं करावी आणि या बायकांची बोंब आहेच कीं पुरुषांनीं आम्हांला बंदिवासांत ठेवलें आहे, आमची मुस्कटदावी केली आहे, आमचा छळ चालवला आहे. अहो, अण्णासाहेब कर्वे, गोपाळराव देशमुख, आहांत कोठें ? शुद्धीवर या आणि या बायकांचें स्तोम माजवायचें बंद करा. नाही तर एक दिवस या आपल्या उरावर बसतील, डोक्यावर मिरी वाटतील; अहो, आपल्याला कैदेतमुद्धां टाकतील.....अरे, पण हें काय ? कल्पनेच्या भरा-रीत मी खरोखरीच पुरुषासारखी चोळें लागलें कीं ! माफ करा भागिनीनो ! चुकलें, क्षमा करा आणि तुम्ही या पुरुषांना पूर्णपणें आपल्या कक्षांत ठेवा.

भिलिणीची चोरे

गोड गोड बोलून, हसून, फुगून, वेळ पडल्यास रडून देखील याच्याकडून आपली सर्व कामे करवून घ्या, त्यांना एक मिनिटभरमुद्धा मोकळे सोडू नका कारण जराशी फुगमत मिळाली की हे राष्ट्रीय-आंतरराष्ट्रीय, देशी-विदेशी, मालक-मजूर वगैरे नसनी कुभाडे रचून रणें माजवतील, लढाया करतील, फार काय, तुमचे-आमचे पोटाचे गोळे मुद्धा त्यात बळी घायला कमी करणार नाहीत

अमो पण हे विषयांतर झालें आता मी पुरुष झाले असते तर मला काहीतरी उद्योगवदा करावा लागला असता ही गोष्ट निर्विवाद आहे तेव्हा मी काय केले असतें ? माझी काय लायकी आहे ? माझे शिक्षण किती झाले आहे ? मुंबईच्या B. Sc. च्या परीक्षेत पहिला वर्ग आणि केव्रिजच्या B. A. च्या परीक्षेत पहिला नाही दुसराही राहिला, फक्त तिसराच वर्ग मला मिळाला आहे अर्थात् सव्या मी स्त्री आहे या जोरावर मला विदुषी म्हणून आट्टतेने लोकाकडे पाहता येतें, आणि वरील दोन्ही परीक्षांचे शिके मिळविणारी पहिलीच स्त्री म्हणून टेभाही मिरवता येतो; पण हीच जर मी पुरुष झालें असतें, तर माझ्या या विद्वत्तेला किती जणानी विचारले असतें ? नोकरीकरता किती लोकाकडे मला खेडे घालावे लागले असते ? किती उबगडे मला झिजवावे लागले असते ? हो ! वडिलांच्या नावावर निदान फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये तरी मला नोकरी मिळाली असती आणि मग टिळक, आगरकर, गोखले, पराजपे या मालिकेन मलाही वसायला मिळाले असतें कारण या त्रिभूतीनी स्वार्थत्याग म्हणून ज्या सस्येत काम केले त्याच सस्येत दाखल झाल्याबरोवर मीही त्याच्याच योग्यतेला चढले असतें. आणि हे मी जगभर मागत फिरले असतें, माझ्या स्वार्थत्यागाची ग्वाही फिरवली असती माझ्या कर्तव्यगारीची जाहिरात दिली असती

पण नाही मी पुरुष झाले असतें तर याहीपेक्षा सत्कार्य करणाऱ्या एका

संस्थेची मी चार आणे देऊन सभासद झाले असतें. मवाळ बापाच्या पोटी येऊनही सत्याचा व अहिंसेचा दिव्य प्रकाश मला खात्रीने दिसला असता. आचार्य अत्र्यांना नाही का तो दिसला ? आगरकरांच्या पुण्य-स्मरणार्थ शाळा काढून, सावरकरांच्या भोंवती कांहीं दिवस गोंडा घोकून अखेरीस मोक्षाला पोहोचण्याचा दिव्य मार्ग त्यांना नाही का सांपडला ? त्याच मार्गानें मीही चालूं लागले असतें. शत्रुपक्षांतून पश्चात्ताप पावून आलेला सभासद म्हणून माझे त्रिवार कौतुक झाले असतें. या थोर संस्थेला मी आपले सर्वस्व वाहिले असतें. कोणत्याही प्रांताची दिवाणगिरी पत्करली असती. माझ्या मुलीला उच्च शिक्षण देण्याकरितां विलायतेस पाठविले असतें. तिसऱ्या वर्गातून प्रवास केला असता. परगांवीं गेल्यावर अन्यपक्षीय लोकांचा पाहुणचार मी घेतला नसता. फार काय, सत्य व अहिंमेचीं तत्त्वे न पटणाऱ्या प्रत्यक्ष माझ्या पित्याच्या घरींही मी कधीं उतरलें नसतें. स्वपक्षीयांच्या दोषांकडे मी दुर्लक्ष केलें असतें. कोणत्याही गुन्ह्याखातर ते तुरुंगांत गेलेले असोत, त्यांना मी बंधमुक्त केलें असतें. परमात्म्याचें किंवा त्याच्या योग्यतेला पोहोचलेल्या कोणत्याही विभूतीचें स्मरण केल्यावर सर्व पापांचें क्षालन होतेंच मुळीं. आणि त्यांच्या दर्शनानें व आशीर्वादानें तर त्यांनीं स्वतःच कान पिळलेल्या इसमांच्या अंगीं मंत्रिपदाचीं सूत्रें चालवण्याची पात्रता येतें. असे सरदार पुण्यात्मे प्रसवण्याचें सामर्थ्य ज्या गुर्जर भूमींत आहे, त्या गुर्जर भूमीचे सर्व सोहाळे मी पुरवले असते. परदेशांत स्वपक्षांतील गुह्य गोष्टींचा स्फोट मी कधींही केला नसता, देशाचें खरे हित इच्छिणाऱ्या वर्तमानपत्रांनाच मी सरकारी जाहिराती दिल्या असत्या आणि सरकारी छापाईचें काम देशाची खरी कळकळ बाळगणाऱ्या छापखान्यालाच मी दिलें असतें. सरकारी कारभार मी चोख ठेवला असता, सरकारी कागदपत्र मी नीट जपून सुरक्षित ठेविले असतें. पेशाची अफरातफर मी

भिल्लिणीचा चोर

कवीही केली नसती. गोरगरिवाना मी दाहच्या दुष्ट व्यसनातून सोडविले अगते आणि त्यामुळे अवकारी खात्याच्या बुडत्या उत्पन्नाची भर करण्याकरता मी अनेक योजना शोधून काढल्या असल्या, दीड-दीड वर्षांच्या मुलाकडूनही मी राष्ट्रोपयुक्त कामे करवून घेतली असती; पढा वरे, हल्ला लहान मुलाच्या सर्व शक्तीचा व वेळेचा किती अपव्यय होतो तो. काठीचा घोडा करून धावण्यात, बाहुला-बाहुली, कुत्री-माजरे, चेडू-दाडू यांच्याशी खेळण्यात, वाळूचे बोगदे करण्यात आणि पत्त्याची घरे बांधण्यात त्याची शक्ति कशी अनाटायी खर्च होते ती, प्रौढ माणसाच्या दसपट हालचाल करण्याची कुवत एका छोट्याशा मुलाने असते आणि ती आपण सर्व फुकट जाऊ देतो ! धिक्कार असो आमच्या अकलेला आणि आमच्या शिक्षणपद्धतीला ! वस्तुस्थिति सुधारण्याविषयी विचार करण्याकरिता मी अनेक समित्या नेमल्या असल्या. अहाहा ! एकदा या सत्पंथाला लागल्यावर मी काय केले नसते ? पण समजा, दिवाणगिरीच्या धुंदीत मी शिस्त मोडली असती तर ? आणि माझ्या हितकर्त्यांनी माझे हित कशात आहे हे सांगूनही मला ते समजले नसते तर ? अर्थात् मला योग्य ते शासन मिळाले असते, माझा जाहीर धिक्कार करण्यात आला अमता मी पदच्युत झालो असतो

मग मी काय केले असते ? तेल गेले तूप गेले हाती धुपाटणे आले अशा स्थितीत मला काही तृतीय पथ दिसला अमता का ? होय, खचित दिसला अमता ज्या पथात अनेक जाती-पोटजाती नाहीत, ज्या पंथातील अनुयायांची दृष्टि राष्ट्राच्या आकुचित आणि मर्यादित क्षेत्रात कुचबत राहत नाही, जो पथ अखिल दुनियेतील आपल्या अनुयाय्यामध्ये भेदभाव न मानता त्यांना एकाच छात्राखाली घेतो, अशा थोर पथात गिरून मी माझे उरलेले आयुष्य खर्चिले असते खरोखर मी पुरुष झाले असते तर हिंदू धर्माच्या, हिंदू समाजाच्या हिंदू राजकारणाच्या अगम्य चक्रव्यूहाला मी कायमचा रामराम ठोकला

असना, आणि शरणागताला प्रेमानं जवळ घेणाऱ्या इस्लामी धर्माची मी अनु-
यायी झाले असतें. ऐपआरामांत लोळलें असतें. रात्रंदिवस हुक्क्याचे झुरके
मारले असते. खूपमुरत वेगमा केल्या असत्या. परधर्मातील मुलींना भुरळ
पाडून त्यांच्याशी निका लावला असता. आणि एकजात सर्वांना पडद्यांत
ठेवल्या असत्या. आमच्या पंथाचे वर्चस्व सर्वांना पटवून दिलें असतें. सलोखा
करण्याच्या अमिपानें मोठ्यामोठ्या पंडितांना महात्म्यांना माझ्यापुढें मान
तुकवायला लावली असती. हांजी-हांजी करायला लावली असती. समेटाच्या
पांच-पंचवीस अटी घालून सर्वांना आपली डोक्रीं खाजवायला लावलीं असतीं.
हरत-हेतें उर्दू भाषेचा पुरस्कार केला असता. त्यांतील हिंदी शब्दांना हुसका-
वून लावले असतें. सर्वत्र उर्दू लिपीचाच प्रघात पाडायचा मीं आटोकाट
प्रयत्न केला असता. जेव्हां जेव्हां मला सहाजिकपणें सत्ता मिळाली नसती,
तेव्हां तेव्हां अल्पसंख्याकांचें संरक्षण या सवबीवर मीं ती मिळवली असती.
मोठ्या हुद्द्याची व गल्लेद्व पगाराची एखादी नोकरी मी पटकावली असती.
अर्थात् तें काम करण्याची बुद्धि माझ्या अंगी नाहीं असें जर मला आढळून
आलें असतें, तर तेवढे काम मात्र मीं माझ्या हाताखालील एखाद्या हुशार
हिंदु कारकुनाकडून करवून घेतलें असतें. मोठ्या पगाराच्या नोकऱ्या, पैसेवाली
कामें मीं स्वधर्मीयांकरितां राखून ठेवली असती. कलकलाट करून देवाला
पाचारण करणाऱ्या काफीरांना मी भंडावून सोडलें असतें. त्यांची डोक्रीं फोडलीं
असती. कोणीहि कसलीही इमारत बांधायला निघाला असता कीं मीं ती जमीन
उलथीपालथी करून स्वधर्मीयांचीं पवित्र हाडें तीत गोधून काढून त्या बांध-
कामाला मोडता घातला असता. अशा रीतीनें माझी कुलपरंपरा विसरून
जाऊन मीं इस्लामी धर्माची पुढारी बनलें असतें. अह्म हो अकबर !

ऑगस्ट १९३८

शेळीची शिकार '

२

दुपारचा एक वाजला होता मी रेडिओ लावून पुस्तक कुशीत घेऊन पहुडलें होतें झोपहि लागली असावी स्वप्नातच ' शकू अग शकू ' म्हणून कोणीतरी मोठ्याने हाक मारीत असल्याचा भास झाला. जागी होऊन पाहतां तो आजी घावऱ्या घावऱ्या सागू लागली ' अग ती वघ एक शेळी वागेत शिरून सर्व भाज्या खाऊन टाकते आहे ' मी ताडकन् उठले तो खिडकीच डोक्याला लागून जीव कळवळला, पण त्याकडे यत्किंचित्हि लक्ष न देता मी मागीलदारी जाऊ लागलें. जाता जाता शेळीला पकडायला म्हणून नुकतेच धुवून वाळत घातलेले आप्पाचे धोतर दाडीवरून ओढले हो, दोरी शोधित बसलें तर शेळाबाई मूबाल्या करायच्या, याला म्हणाव समयसूचकता ! पटकन अगणात येऊन आधी फाटक लावलें व मग शेळीच्या पाठीमागे धावूं लागले तीहि धावूं लागली; पण फाटक लावले असल्यामुळे तिला निसटून जाता येईना.

आतां आमची शिवाशिवी चालू झाली. पावसाळ्याचे दिवस, अंगणभर चिखल. मध्येंच कोठें तरी निसरडें. दोन-तीनदां शेळीला साष्टांग नमस्कार घातला. तरी शेळी कांहीं सांपडेना. मात्र या धांदलीत भाज्यांचे जे वाफे शिळक राहिले होते त्यांचाहि निकाल लागला. तसाच फुलझाडांचा ! शेळीला काय समजतें ? वाट फुटेल तिकडे ती ' मे अँड अँ ' करीत मला हुकवीत धांवत होती, आणि हर् रँ रँ करीत मी तिचा पाठलाग करीत होतें. अखेरीस एका झाडाला तिच्या गळ्यांतील दोरी अडकली व शिकार माझ्या हातीं लागली. वा ! मीं काय लढाई जिंकली पण ! अकझुलखानाचा वध केल्यावर शिवाजीला मुद्धां आपली इतकी पाठ धोपटावीशी वाटली नसेल. तें ओलें धोतर चिखलानें भरलेल्या माझ्या सावजाच्या गळ्यांत अडकवलें आणि नाकपुड्या फेंदारीत मीं तिला ओढीत घरांत आणलें.

इतक्यांत आप्पांनीं आपल्या धोतराची ती चिखलावस्था पाहिली आणि शेळी पकडल्याबद्दल माझे कौतुक करायचें सोडून उलट धोतर मळवल्याबद्दल माझी हजिरीच घेतली. नाही म्हणायला आजीला जरा माझे कौतुक वाटत होते. शेळीला बांधावयाला तिनें मला दोर आणून दिला व मी तिला माजघरांतील खिडकीच्या गजाला बांधून ठेवली.

आजी व मी दोघीहि त्या शेळीच्या मालकावर तोंडमुख घेत होतो. "दुष्ट मेला. मुद्दाम दुसऱ्याच्या वागेत लावायचीं आपलीं जनावरे. म्हणजे खायला तेवढेंच कमी घालावं लागतं. आतां येऊं दे तर खरा. चांगला दंड द्यायला लावतें. आपलीं जनावरे संभाळायला काय होतं ? दुसऱ्याचं नुकसान करायचं. दे म्हणावं आतां भरून. नाहीतर बांधतें नेऊन पांजरपोळांत. मग रूपाया मोजावा लागेल नाही माहीत. येऊं दे तर मेल्याला. आतां येईल बघ. " अशी बडबड करीत मी बालडीभर पाणी शेळीसमोर आणून ठेवलं. " हो, मुक्या जनावराचे कां उगीच हाल करायचे ? मालकाला बघून घेतां येईल ;

पण तिचा विचाराची काय चूक ! ” असें पुटपुटत मी निला गोंजारू लागले व वाडसाहेबवाहि माझ्या पोटरावर आपले डोके लाडान घासून ‘ मे अडेअ ’ म्हणू लागल्या जनावराना माणसाची परीक्षा किती लवकर होते पण !

‘ मे अडेअ ’ चा अपरिचित गब्द ऐकून आमच्या दोनहि माजऱ्या शंपटा फुगवून पाटीची कमान करून शेळीवर व माझ्यावर डोळे वटारून गेल्या व माहि आजीला शेळीवर लक्ष ठेवायला सागून दिवाणखान्यात येऊन कोनावर फिरून आडवी झाले व पुस्तक वाचू लागले

दोन वाक्ये वाचली असतील तोच ‘ मे अडेअ ’—‘ मे अडेअ ’—कर्म ! आता कसले वाचन पुस्तक मिटले व रेडिओच्या कटकटीने ‘ मे अडेअ ’ ची कटकट मारून टाकता येईल तर पाहाव म्हणून कार्यक्रम बघितला तर दुपारची सुट्टी ! आता काय कराव ! शेळीचे ‘ मे अडेअ ’ काही याबेना एक युक्ति सुचली शेजारच्या बाईकडे जावं—आपल्या पराक्रमाच वर्णनहि करता येईल जाताना आजीला बजावले, “ बघ शेळीचा मालक येईल. हातीपायी पडेल गरिबावर दया करा म्हणेल मुळीच ऐकायच नाही निदान बारा आणे तरी टाकायला लावल्याशिवाय शेळीला हात लावू देऊ नको हो पाजरपोळात एक रुपाया, तर आपले चार आणे कमी पैसे वाजवून घेहो पण ! ”

दीड तासाने आमची स्वारी परत आली शेजारीणवाईनी पुष्कळ कौतुक केलें “ शाबास हो तुमची कशी पकडलीत तिला बरं वाई मुचल तुम्हाला आधी फाटक लावून घ्यायच. आता अगदी सोडू नका तिला वाईट असताना हे मेले कुणबी ” प्रशंसापर शब्दाच्या जोडीला चहा—चिवळ्याची साथ होती. मग काय, आम्ही अगदी प्रसन्न होऊन घरी आलो येताना फाटकातच

‘मे अं अं’ ऐकू आले. माजघरात आले तो लेढ्यांचा हा थोरला सडा पडलेला.

आजीच्या उल्हासाला आतां ओहोटी लागल्यासारखी दिसली. ती म्हणाली “जळली ती शेळी. ही घाण बघ एकदां.” मी म्हटलं, “अग बरंच झालं ! फुकटचं खत होईल आपल्याला. शेळीचं खत फार किंमतीचं असतं. पण कोणी विचारायला आलं होतं का ? ” आजी त्रासून म्हणते, “कोणी कुत्रंमुद्धां आलं नाही. बाहेर नेऊन बांध तिला. मला नको ही पिडा. ” मीं लगेच मोडता घातला, “बाहेर बांधली आणि कोणी हळूच तिला सोडून नेली म्हणजे ? अग आतां संध्याकाळला हात जोडीत येईल बघ तिचा मालक. त्याच्यावर काढ तूं आपला राग. ” इकडे शेळीचं “मं अं अं” चाललेंच होतें.

मला वाटले तिला भूक लागली असावी. गरीब विचारी—इतका वेळ उपाशी राहिली. बकऱ्या काय खातात बरं ? हो बाभळीच्या झाडाचा पाला आणि शेंगा. हं याला म्हणावं सृष्टिनिरीक्षण. झालं. गेलों आम्ही बाभुळ रानात. पायांत आणि हातांत काय कांटे चोंचले आहेत म्हणून सांगूं ! या शेळ्यांना कसे बोचत नाहीत, राम जाणं. रक्तबंबाळ होऊन थोड्याशा शेंगा आणि पाला घेऊन माघारी आले शेळीनें तें सर्व चट्ट केले व लेढ्याचा आणखी एक सडा घातला. अंधार पडूं लागला तरी शेळीचा मालक येईना. आजीची कुरकुर वाढतच होती, आणि शेळीच्या ‘मे अं अं’ लाहि ऊत आला होता.

ही इतकी कां बरं ओरडते ? खायला दिलं, प्यायला दिलं. हां समजलें—तिची दूध काढायची वेळ झाली असेल आणि कास भरून आल्यामुळें तिला होत असेल त्रास. शिवाय शेळीचं दूध पौष्टिक असतं. गांधीमुद्धां नाही का घेत ? झालें. दुधाची चार शेरांची कासंडी घेऊन आमच्या स्वारीनें तिच्या

आचळाला हात लावला तिने जी दुशी दिली आहे म्हणता—शिग डोळ्या-
तच जायच पण नगीब गड्याला बोलावून तिच टोचक धरून ठेवायला
सांगितल आणि गुडघ्यात कामडी धरून चवड्यावर वसून फिरून दूध
काटायला लागले. तो जी लाय वसली कमरेत, ती मी आणि कामडी—
दोघा गेलो गडगडत स्वयंपाकघरांत कासडीला आला पोचा आणि मला
आल टेगूळ ! एकूण गोळाबेरीज गून्य.

मुदवानें आप्पा रात्री पत्ते खेळून उगिरा आले व सरळ निजावयाच्या
खोलीकडे जाऊ लागले तो ' मे अेSS—अे ' आमचे दुदैव ओढवले "काय
ग ती विकतची कटकट अजून घरातच ठेवली आहेस का ? " " उद्या तिला
पोहोचवतें " म्हणून मी त्याची कशीवशी समजून घातली आणि " शेळीला
निजायला तरट दे " म्हणून हळूच आजीला म्हटल तर ती म्हणते कशी ?
" अग बोचेल तिला तरट, तू आपली तिला आपल्या पलगात निजव एका
कुर्गीत माजरे आणि दुसऱ्या कुशीत शेळी ! " आता जास्त बोलले तर
आप्पाना ऐकू जाईल या भीतीने मी गुपचुप वर गेले, आणि पाववरून घेऊन
निजले पण झोप कुठची माझ्या खोलीच्या वाजूलाच होतें माजघर आणि
तेथ शेळाबाई रात्रभर जप करीत बसलेल्या. आता ठरवल की सकाळी
मालक आला की त्याच्या हवाली ती शेळी करायची. दंड दिला नाही तरी
बेहेत्तर, तोडमुख तर घेता येईल सकाळी उठून खाली आले तो सगळीकडे
घाण मारायला लागली होती. मी नाकावर रुमाल ठेवीत आजीला विचारल,
" कोणी आलयू का ग शेळी परत मागायला ? " रिकाम्या अगणाकडे बोट
दाखवीत आजी तावातावानें म्हणते, " हो ! ती वध रीघ लागली आहे
माणसाची, हा म्हणतो माझी शेळी, तो म्हणतो माझी शेळी "

इतक्यात शेळीने टक्कर देऊन एक तपेले लवडले. आजीचें पित्त खवळलें.
" जरूळ तुझें तोड घाण करते तर करते आणि निमूटपणें बसतहि नाही

अंघदसा ” म्हणून आजीने तिच्या पाठीवर लाटणें ओढलें. माझें अंतःकरण द्रवले. “ असें ग काय विचान्या मुक्या जनावराला ! दिवसभर माजघरांत बांधून ठेवली तर तूं तरी वसशील का स्वस्थ ! खरंच, एका जागीं बसून खुडकले असतील विचाराचे पाय. ” आजी काय माझा शब्द खाली पडूं देने ! “ मग ने कीं तिला फिरायला. चांगली पावडर लाव तिच्या तोंडाला, काजळ घाल तिच्या डोळ्यांत, तुझी एखादी रेशमी साडी नेसव तिला, बूट घाल, तिच्या पायांत. ”

आतां आजीशीं बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं असें पाहून मुकाट्यानें चहा घेतला आणि वाहेर पडले. हो, शेळीला सकाळीं खायला काय घालायचें हा प्रश्न पुढें होताच. लगेच उत्तर मुचले—जनावरांच्या डॉक्टरांना जाऊन विचारारवें. म्हणजे सकाळचें फिरणेंहि होईल आणि सर्व माहितीहि मिळेल. डॉक्टरांना प्रश्न विचारताच ते हंसून म्हणतात, “ कां आतां शेळी पाळली आहे वाटतें ! ” हा माझ्या मांजरांना टोमणा होता; पण मीं आपली सरळ झालेली हकीकत सांगितली. आणि विचारलें “ शेळी काय खाते हो ? ” डॉक्टर गालांतल्या गालांत हंसत हंसत म्हणतात “ अहो ती खात नाहीं काय ? ” मीं विचारलें, “ विलायती घास खाईल का ? ” “ हो देशी घास मुद्दां खाईल. ” डॉक्टर माझी चेष्टा करीत आहेत, असे वाटून मी फुगून परत निघालें. येतां येतां एक विलायती घासाची पेंडी घेतली व टांगा करून घरी आलों.

वाटेन टांगेवाल्याला विचारलें “ कायरे, शेळ्या सगळें खातात हें खरें का ? ” “ अक्षि समदं खातात बाई. ” “ डाळ तांदूळ सुद्धां. ” तो म्हणतो “ कां नाहीं खाणार, पर कोनी देईल तवा. ” “ हातिच्या एवढंच ना. आमच्याकडे कोठी भरून धान्य आहे ! ” घरीं येतांक्षणी तिला विलायती घास घातला आणि धान्य आणायला कोठींत गेलें. तेथें आजी होती.

तिने ढटकले “ हितं काय काम आहे तुझ ? ” “ डाळ ताकूळ घालते शेळीला आता खत वध किती होईल चांगेला ! ” तरी आजीची कुरकुर आहेच— “ रडल तुझ खत दोन रुपयांचे धान्य खाईल तेव्हा दोन पैशाच खत घालील. विलायतेंत शिकलीस वाटतं हे शहाणपण ! ” आम्ही निरुत्तर झालो

इतक्यात माझे गाण्याचे मास्तर आले मी तंबोरा काढला “ माऽपऽ माऽ ” सुरू झाले तो “ मे ए ए—मे ए ए ” बोवा म्हणताना, “ बागेत शेळी आली आहे वाटत कोणाची ? ” मी खाली मान घालून म्हटल, “ बागेत नाही घरातच आली आहे ” आणि उठून माजघराचे दार लावून आले कसेवसे गाणे एकदाचे आटोपले बोवा म्हणाले, “ आज लक्ष नव्हतं गाण्यांत. ” असणार कुठून ? मधून मधून तें ‘ मे ए ए ’ घुमत होतं ना कानात—

बोवा गेल्यावर दार लावून आत आले आजी अगदी निकरावर आली होती. “ ती शेळी तरी पांजरपोळात पोचव नाहीतर मी तरी आपली काशीला जातें ! ” आजीची काशी निघाली की समजावं आता भडका उडणार पाजरपोळात पोचवायची; मी तिला रस्त्यानें कशी घेऊन जाऊ ? हसतील की लोक. मग टागा करू ! टागेवाला हसेल शिवाय सकाळीं टाग्याचे पैसे खर्च झालेच आहेत. गळ्याला पोंचव म्हटल तर पोंचवील की नाही कोण जाणे नाहीतर देईल आपली वाटेत सोडून, म्हणजे मालकाचे आयतंच फावेल. पण तिला घरात तरी कशी ठेवायची ? मालक तर काही उगवेना. मग आपणच द्यावी झाल तिला सोडून, असं एकदा ठरवून माजघरात येऊन तिला मोकळी केली.

पण आतां ती हल्ले तर शपथ ! ती सोकावली होती आयती बसून घास आणि धान्य खायला. ती काहीं जाईना. आता शर्थ झाली. अखेरीस

गड्याकडून तिला उचलवली आणि फाटकाबाहेर सोडून फाटक लावून घेनलें. चोवीस तासांच्या आंत काय हें परिवर्तन ? शेळी बाहेर जाऊं नये म्हणून काल जें फाटक लावलें तेंच आज ती आंत येऊं नये म्हणून लावण्याची पाळी यावी. पण जन्मभर फाटक लावूनच कसं ठेवतां येईल. तें कोणोतरी कधीतरी उघडणारच. आणि तेव्हां या पाहुणाबाई आपल्या थेट माजघरांत येऊन बसत. जसं कांहीं हिच्याच बापाचं घर. आतां मात्र कहर झाला. गांधींची शेळी मुद्दां अशीच एकादी गळ्यांत आलेली शिकार तर नसेल ना !

आतां या शेळीच्या कचाट्यांतून मुट्याचें तरी कसे ? गड्यांना सगळीकडे तपास करून तिचा मालक धुंडून काढायला सांगितला. अखेरीस त्याचा पत्ता लागला माझा जीव जरा खाली पडला. थोडीशी मानखंडना वाटत होती; पण बोलावणं घाडलं त्याला. करतां काय ? ‘अडला हरि आणि गाडवाचे पाय धरी.’ त्याच्याशीं बोलतांना मात्र मर्दानी आवाज काढून विचारलं, “काय रे, तुझी शेळी नकोशी झाली वाटतं तुला ?” तो म्हणतो कसा ? “बाई तिचं नशीब थोर म्हणून तिनें अमं थोरा मोठ्याचं घर शोधलं. तिचं कल्याण झालं अक्षी. माझ्या गरिबाच्या घरीं तिला काय मिळायचं आहे ?”

हरि विव्दल ! हें लचांड गळ्यांतच येणार असा रंग दिगूं लागला. तरी उसनें अवसान आणून फिरून त्याला दरडावलं, “अरे चोरा, बऱ्या बोलानं नेतोस कीं पोचवूं तिला पांजरपोळांत ?”

तो शांतपणें म्हणतो—“पोंचवाना का बापड्या. मला हो काय करायची ती. अक्षी भाकड झालीया. मी कुटून तिला खाया घालूं. आतां पावसाळ्याची गोष्ट सोडून द्या, पर एरवीं महिन्याला सबंध चार आणे खाते ती. जास्तच पर कमी नाही. म्या गरिबानं कुटून द्यावं बाई. तुमीच बगा.”

नरी मला उत्तर सुचले, “ मग खाटकाला का नाही विक्रीत ? ”

खाटकाचे नाव काढताच हात हालवीत तो म्हणतो, “ छे छे पाडुरंगा' माझी लेकरं तिच दूध प्यालीं, तिला खाटकाला कोणच्या हातांनीं वोपूं ? अमल वंगळ काम नाही आमच्या हातून कधी व्हायच ”

मीहि चिडले “ म्हणून लोकाच नुकसान करायला तिला मोकळी सोडायची वाटत हा चांगला धंदा तुझ्या पाडुरंगाला अगदीं सोळा आणि पसंत नाही ? तुझ्या लेकराना दूध दिल तिन तर म्हातारपणी तिला खायला घाल ”

“ आवो, न्हाईना गरिबापाशी तुम्हाला कस समजत नाही ? ”

“ खरी गोष्ट ! मलाच समजत नाही हा तर नेत नाही पाजरपोळात पोचवावी तर चिनवारमी गुराला तेथे कसे वागवतात हैं ऐकून ठाऊक हांते तिला घरात तर टेवता येत नाही पचाईत झाली

शेवटी एक उपाय सुचला

“ कायरे, ती महिन्याचे चार आणि खातेना ? मग हा घे दीड रुपया सहा महिन्याची वेगमी झाली वरं का त्याच्या आवी परत आलास तर बघ घे ती शेळी आणि चालू लाग ”

तो काय हंसतच दीड रुपया गोळा करून शेळीला घेऊन चालता झाला

एकदरीत दंडाचे वारा आणि तर वाजूलाच राहिले आणि माझ्या खिशा-तलाच दीड रुपया मात्र गेला आणखी किती जाणार आहेत तें शेळी जाणे !

माझ्या वहिनीची पहिली मंगळागौर. ती पुजण्याकरितां तिला हलकेंमे सोवळें घ्यावयाचे होतें. आपल्या आईवरोवर तिनें दोन तीन दुकानें पालथी घातली होती; पण तिच्या मनाजोगे सोंवळें काही तिला मिळाले नाही. हे ऐकून मला त्वेष चडला. कोणचीहि गोष्ट मिळत नाही म्हणजे काय ! पुरता तपास केला नसेल म्हणून मिळाली नाही. दुसरे काय ! “ चल माझ्या-वरोवर, मी तुला दहा सोवळी घेऊन देते ” असे म्हणून मी तिचा हात धरून तिला बाहेर ओढूं लागले. “ दहा नको, एकच पुरे ” असें तोंडांतल्या तोंडांत पुटपुटत तिनें पायांत वहाणा घालून छत्री घेतली. मीहि वहाणा घातल्या आणि आम्ही कामाला निघालो. वहिनीला सायकलवर बसतां येत नाही आणि टांगा करावा तर किती दुकानें हिंडावीं लागतील कोणाला ठाऊक ? असा विचार करून पायीच जायचे ठरवले. पहिल्यानें × × च्या

भिल्लिणांची चोर

दुकानावर हल्ला केला कालच तेथील माल पाहिला असल्यामुळे ती नकां म्हणत होती पण मी कुठली ऐकायला शिवाय ती आजकालची झाली, तरी पडली सामुरवाशीण, मी पडले नणद. नेले मी तिला ओडीत “अग गेली असशील, तरी तुला त्यानीं सगळा माल दाखवला नमेल केव्हा केव्हा आपले महाराष्ट्रीय दुकानदार अमाच हलगर्जीपणा करतात आणि मग गुजराथ्यानी व्यापार बुडविला म्हणून शस्त्र करतात किती वेळा माल नाही असें सांगितल्यावर पेटीच्या मागे जाऊन मी स्वतः हवा तो माल हुडकून काढला आहे चल तूं आपली ” दुकानात गेल्यावर सोवळी दाखवायला सांगितलीं. चळथीच्या चळथी त्यानी आमच्यापुढे ठेवल्या वहिनी म्हणे, “मी काल हें सगळ पाहिल आहे,” खरे मागायचे म्हणजे त्यातली एकदोन सावळी मला पसत पडली होती पण मला थोडीच मंगळागौर पुजायची होती तसें म्हटले तर येईल पुजता, कारण लग्न झाल्याला हे पाचवें वर्ष आहे हो, घटस्फोट केला म्हणून काय झाले ? असो त्या दुकानांतून आम्ही रित्या हाती पाय काढला दुसऱ्या दुकानात गेलो तेथेहि कोइमतुरी, बगलुरी, म्हैसुरी वगैरे बरीच सावळी हाताळली. कोणाचे पदर, तर कोणाचे काठ, कोणाचा रंग, तर कोणाचा पोत तिच्या मनाला येईना बरीच पसती-नापसंतीची दिसते आहे बरं का आमची वहिनी माझा माऊ तरी पसत पडला, नशीब ! शेवटी बुधवारांत जायचें ठरवलें उत्तम माल तेथेच मिळायचा त्याच पेठेत नाही का माझा जन्म झाला ? तें घर मला आजीनें एकदां दाखविले होतें आणि अजमासानें मी तें वहिनीला दाखवले. “चल, आता पाहिजे त्या दुकानांत, तुझ्या आवडीचा माल मिळालाच पाहिजे, माझी जन्मपेठ आहे ही.” गेलों आम्ही एका दुकानात आजच नवा माल आला आहे म्हणून दुकानदार म्हणाला मला जास्तच स्फुरण चढलें. “बघ, मीं म्हटल नाही.” गठब्यामागून गठडी सोडली, पण वहिनीचें नाक मुरडलेलेच.

तें दुकान सोडून दुसऱ्या दुकानांत गेलों, तरी तीच रड. शेवटीं मीं चिडून तिला विचारलें, “ मग तुला पाहिजे तरी कसलें सोवळें ? ” तर म्हणते, “ पदरांत जर नको आणि काठांत जर नको. ” तेव्हां दुकानदार लागलीच म्हणतो, “ बाई, एवढें उंची रेशमी सोंवळें जरावांचून कोणी काढीत नाही. ” आणि बरोबर आहे त्याचें. उत्तम साईच्या दह्याचें श्रीखंड करायचें आणि त्यांत म्हणे केशर नको ! तरी दुकानदारानें त्यावर नोड काढली. ‘ कद दाखवूं का ? ’ पण कदाचा ठराविक रंग तिला आवडेना असें होतां होतां आमची सगळी जन्मठेप, नाही जन्मपेठ पालथी घातली, व रविवारांत जायचें ठरवलें. वाटेंतच एका दुकानांत पावसाचे कोट टांगलेले दिसले. मला एक ध्यायचाच होता. मी लगेच आंत शिरलें. पावसाचा कोट पाहिजे आहे म्हटल्यावर त्यानें ठराविक खाकी रंगाचा कोट पुढें केला. मीं त्याकडे बघायचें सुद्धां नाकारलें. “ खाकी आणि तपकिरी रंग आपल्या कातडीला शोभत नाहीत. साहेब घालतो म्हणून उगीच आपण घालायचा कीं काय ? आपल्या रंगरूपाचा विचार नको का करायला ? ” “ मग कसला रंग दाखवूं ? ” म्हणून त्यानें नम्रपणानें विचारलें. “ तपकिरी आणि खाकी खेरीज कोणचाहि दाखवा ” असें मीं त्याला सांगितलें. त्यानें एक तांबड्या व पांढऱ्या चौकटीचा कोट दाखवला. मीं तो वहिनीच्या अंगावर चढवला व दूर उभी राहून तिला घिरख्या घालायला लावून पाहूं लागलें. कोट होता सुंदर, पण तो वहिनीच्या अंगावर ! माझ्यासारख्या तेहतिशीच्या पुढें गेलेला ठेपसा बेढबच दिसला असता त्या कोटांत. तेव्हां त्याला जरा थोड्या म्हाताऱ्या रंगाचे कोट काढायला सांगितलें. आणि नवल हें कीं त्याच्याजवळ होतेहि तऱ्हेचे. प्रत्येक कोट वहिनीच्या अंगावर चढवून दूर उभी राहून मीं तो पाहीं. अखेरीस एक माझ्या पसंतीला आला. पण मला तो घट होऊं लागला. तेव्हां दुकानदार जरा बुचकळ्यांत पडला. “ कोट पाहिजे कोणाच्या

अगाचा '—तुमच्या की याच्या ? ' " अहो, माझ्या अगाचा पहिल्यानच नाही का मागितल ? " " पण याच्या अगावर सर्व चढवीत होता तेव्हा वाटल माझी ऐकण्यात चूक झाली असेल ' " " अहो, माझ्या अगावर कोट घालून तो कसा दिमता हे मला कस हो समजेल ' तुमच्याच्या अगावर एवढी वस्तु पाहिली म्हणजे तिची बरोबर कल्पना येते अगावर कपडे घालून त्याच सौंदर्य गिऱ्हाडकाना दिमाव म्हणून पगार देऊन युरोपातून मॅनिकिन्स ठेवतात माहीत आहे ? " पण माझे चव्हाट तो कुठे ऐकत होता माझ्या मापाचा कोट आणायला तो गेला होता आत कोटाची किंमत काय असेल याचा विचार करीत मी वहिनीकडे पाहत होते इतक्यात तो कागदी पेट्याची एक भली मोठी चळय घेऊन बाहेर आला व म्हणतो, " आपल्या मापाचा बरोबर अमलाच कोट नाही पण आपल्या अगचे हे दुसरे कोट आणले आहेत फिरून वहिनीबाईची कोट काटण्याची व बालण्याची आणि गिरका मारण्याची कसरत सुरू झाली दुकानाच्या बाहेर हळू हळू गर्द जमू लागली होता होता एक किंगमिजी रंगाचा लहान लहान पाडरे टिपके असलेला कोट मला पसंत पडला वहिनीच्या अगावरून काढून मी तो वाटला तो होता माझ्याच अगाचा, तरी पण दोन तीन बटणे जरा सैल करून घ्यावी लागली कोटाची किंमत बरीच असेलसे वाटले होते, परंतु त्याने काय तो सहाचाच आकडा कागदावर खरडला, तेव्हा इतके उची व नवीन पद्धतीचे कोट इतक्या स्वस्तात विकायला कसे परबडतात म्हणून मी प्रश्न केला. त्यावर दुकानदाराने सांगितले की, हे अमले रंगीबेरंगी कोट गावात मुळीच खपेनात तेव्हा निम्न्या किंमतीला विकायला काडले आहेत " कसे खपणार ? आमची पुण्याची मेडर सगळी एक जात खाकी कोटाची मागणी करणार आणि अजून बायका तर कोट घालूच लागल्या नाहीत. पण मला एकदा हा गीत कोट घालून भर पावसात मिरवू दे, की पहा लगेच तुमच्या दुकानावर बायकाच्या

कशा उड्या पडतील त्या. ” “ अमं झालं तर देवच पावला ” म्हणून तो आशेनें म्हणाला. लगेच त्याला आश्वासन देत मीं म्हटलें “ अहो, या पुण्यांत मां अनेक चाली सुरू केल्या आहेत. सायकलवर वसणं, पाठीवर शंभटा सोडणं, तसेंच आतां हे रंगीत कोट करतें बघा मुरू. पण प्रत्येक कोटावर माझे पांच टक्के वाजूला काढून ठेवले पाहिजेत बरं का ? ” असें गंमतीनें म्हणत मी बाहेर पडले. असो. एक तरी गोष्ट मनासारखी झाली. वहिनीचे सांवळें नाहीं तर नाहीं. पावमाचा कोट तर मनासारखा मिळाला ! आतां कालपरवांसारखें पावसांत भिजायला नको, असा विचार करीत हातावर कोट टाकून घरीं जायला निघाले. “ सोवळा वषायला रविवारांत नाहीं का जायचें ? ” म्हणून वहिनींनीं विचारतांच म्हटलें, “ अग तीन ताम होऊन गेले भटकतां आहों. शिवाय आणखी पन्नाम दुकानें हिंडलो, तरी तुझ्या मनासारखें सोवळें मिळेलच अमं कुणीं मांगावं ? नाहीं तर मी बघ. कशी गेलेल्या दुकानांत काम फत्ते करून आले ती. चल आतां, घरींच जाऊन सर्वांना कोट दाखवूं. ” आम्ही घरीं आलो. सर्वांकडून मी माझ्या कोटाचें कौतुक करवून घेतले. संध्याकाळीं कोट हातावर लटकावून फिरायला गेले; पण त्या दिवशीं आकाश अगदीं निरभ्र होतें; तेव्हां कोट घालण्याचा प्रसंगच आला नाही. दुसऱ्या तिसऱ्या दिवशीं तीच कथा. गेज आपले कोट घेऊन आकाशाकडे पाहत फिरायला जावें, पण एखादा डग माझ्या कोटाकडे दयार्द्र दृष्टीनें पाहील तर शपथ ! पाऊस नाहीं म्हणून जेजकऱ्यांचे डोळे पांढरे होऊं लागले. माझीहि तीच अवस्था ! इतक्या हैमनें कोट घेतला, आणि शिवाय पुण्यांत कोटाची चाल पाडनें म्हणून नोऱ्यानें त्या दुकानदाराला सांगितलें; पण पाऊसच येईना त्याला काय करावें ? पावमाशिवाय का तो अंगावर चडवतां येतो ? तरी मुद्दां एक दिवस वारें जरा जास्त मुटलें होतें व थंडी वाजूं लागली म्हणून घातला कोट अंगांत व ऐंटीत घरीं येऊं लागलें, तर

वाटनली कालेजातील काही कारटी “ काय मुसळधार पाऊस पडतो आहे ’
 भिजून गेलो बुवा अगदी ! ” म्हणून मला ऐकू येईल अशा व्रेतानें आपसात
 वडबडू लागली दातओठ खात, पाय आपटांत अपाझप पावले टाकीत
 आणखी पुढे गेले, तर दुसरे एक पोरांचें टोळके “ एक-दोन, एक-दोन ”
 करीत माझ्या चालण्याचा ताल धरू लागलें नुसती टवाळी करायला सांगा
 हल्लीच्या पोरट्यांना एकाला अग धरून ताठ चालना येत असेल तर शपथ
 सगळी जशीं विंध्याची बाहुली मला एकदोन करताहेत आपल्या डोंबल्याचीं !
 अगो. एकंदरीत जरा चरफडतच घरी आले व आता तो कोट घेऊन
 फिरायला जायचे नाही म्हणून कानाला खटा लावून घेतला, तर दुसऱ्या
 दिवशी गावातून परत येताना पाऊस पडू लागला मी धावतच घरी येऊन
 कोट चढवला आणि बाहेर पडले तो सूर्यनारायण कृष्ण मेघाना य.पलाय
 करीत होत्साते गगनात फिरून विराजू लागले नशीब त्या कोटाचे, दुसर
 काय ? फिरून पावसाचा मागमूस नाही काठेवाडात दुष्काळ पडला,
 महाराष्ट्रात तीच चिन्हे दिमू लागली आता माझ्या कोटाचे कसे होणार ?
 कोट घालून टिळक तलावात उडी घेऊ का ? करू तरी काय ? मनुष्याने
 बीज आपल्या ताब्यात आणली, पाऊस का नाही आणला ? किल्ली फिरवून
 पाऊस पाडता येता तर काय मजा झाली असती ? हो खरंच, हल्ली नवीन
 पद्धतीच्या मोन्यातून किल्ली फिरवली की डोक्यावर हजान्यातून पाणी पाडता
 येत, आणि माझ्या चुलत्याच्या नव्या घरी त्यांनीं अशी सोय करून घेतली
 आहे. मग काय, मी पळत वर जाऊन कोट घेतला व सरळ चुलत्याच्या
 घराचा रस्ता धरला. घराशी येताक्षणीच मी कोट अगावर चढवायला सुरवात
 केली. इतक्यात काकू दारात आली आणि म्हणते, “ अग, शुद्धीवर आहेम
 का मुली ? घरात आल्यावर का कोणी छत्री उघडतं ? ” मी काहीच उत्तर
 न देता तडक मोरीत गेले आणि हजान्याची तोटी भरपूर जोरानें सोडून

खाली जाऊन उभी राहिले. अहाहा ! काय ब्रह्मानंद वाटला म्हणून सांगू ? डोके असे थंड झाले, की बस्स ! पावसाची नाही तर नाही, पण पाण्याची आणि कोटाची तर गांठभेट झाली ! मन मुप्रसन्न होऊन मी फवाऱ्याखालून बाहेर येते तो माझे काका काकू आणि झाडून सारीं चुलत भावंडे मोरीच्या दारांत येऊन कोणी हंसत तर कोणी विस्मयाने माझ्याकडे पाहत उभी होती. अखेरीस काका गरजले, “ हे ग काय गाढवी ? भिजलीस बघ किती ती ” भिजले होतं खरीच. कारण डोक्यावर पडलेलं पाणी थेट कपड्यापर्यंत जाऊन पोहोचलं होतं. पण त्याची काय कथा ? कोटावर पाण्याच्या धारा तर पडल्या की नाही ? “ काय तुला वेड बीड लागलं आहे की काय ? ” म्हणून काकांनी फिहून विचारलं. “ आली होती खरी पाळी; कोट घेतल्यापासून पावसाचा पत्ता नाही, मग वेड लागेल नाही तर काय ? ” म्हणून मी उत्तर दिलं. पोरं फिदीफिदी हसू लागली. “ म्हणून भर कपड्यानिशीं हजान्याखाली स्वतःला भिजवून घ्यायचं होय ? हा अवतार बघायला बोलावू का आतां आप्पाला ! ” म्हणून काकांनी धमकी घातली. “ बोलावीनात बापडे ! माझ्या कोटाची तळ मळ या रुक्ष परांजप्याना कशी कळणार ” “ हें बघ शकू, तो कोट काढ; साडी सोड आणि मी हें देते तें पातळ नेस. ” म्हणून काकूने एक पांढरे पातळ माझ्यासमोर केलं. शिव शिव ! आजकाल जुन्या-जुन्या बायकासुद्धा भरल्या संसारांत हीं सुतक्यासारखीं अवलक्षणी पांढरीं पातळं कशीं नेसतात. राम जाणें ! कपाळें पांढरीं व्हायचीं असल्या लक्षणांनीं ! असो. मी घरीं आले नि पत्राची पेटी उघडून पहातें तो मुंबईहून मामाचें पत्र आले होतें. त्यांच्या-कडे सत्यनारायण होता आणि मी हजर राहिलेंच पाहिजे म्हणून ताकीद केली होती. बस्स, ठरलं जायचं. इथं राहून तरी आपली कुचेष्टाच करून घ्यायची की नाही ? शिवाय मुंबईला बराच पाऊस पडतो नेहमीं. तेव्हां कोटाचेंहि पारणें फेडतां येईल कदाचित् ! झालं झुकू झुकू करीत आम्ही

भिलिणीची चोर

पोहोचलो मुबईला स्टेशनवर मामा आला होता पाऊसही पडत होता आणि त्याचे घर जवळ असल्यामुळे आता एकदाचा कोट घालून पावसातून मिरवायला मिळेल, या आशेने मी तो घालू लागले, तो मामाने माझ्या हातातून हिमकावून घेतला आणि म्हणतो, “आता काय करायचा कोट ? तुझ्याकरता मोटर बघ कशी फक्कट आणली आहे ती ” “ तू मोटर आणली आहेस ? ” “ हो, हो, भाड्याची नाही खास अस्मादिकाची, आजच घेतली विकत. आता बोल, तुला कुठे कुठे हिंडवू ती ? ” आता काय करणार ! घर फिरायला लागले म्हणजे वामेहि फिरू लागतात, नाहीतर आजच मोटर विकत घ्यायची दुर्बुद्धि मामाला का होती ? माझा एक शब्दहि कवी खाली पटून देणाऱ्या माझ्या लाडक्या मामाने मुद्धा आज माझे मन दुखवावे ना ? प्रारब्धापुढे कोणाचे काय चालणार ? मी चार दिवस मुबईत राहिले एक तासभर पाऊस उघडला असेल तर शपथ ! पण उपयोग काय ? मामाने माझे आणि मोटरचे लग्न लावून टाकले होते. अखेरीस कटाळून मी पुण्यास परत आले खडक्रीलाच पावसाची मोठी सर आली. माझा आनंद गगनात मावेना. आता भावुड्याला कोट घालूनच उतरावे म्हणून कोट पाहू लागले तर कोट होता कुठे ? तो राहिला मुबईला हरि विद्रल ! आता मात्र मुळामुळेत उंची घ्यावीशी वाटली, पण कोटाला मागे ठेवून एकटीने जीव तरी कसा घायचा ? फिरला बेत. घरी आले आणि कोट विमरल्याचे मामाला पत्र लिहिले तो दोनतीन दिवसांनी पुण्याला येणार होता तेव्हा कोट वरोबर घेऊन येतो म्हणून त्याने कळवले तेवढ्या अवधीत रोज सध्याकाळी तब्बल तीन तास पावसाची झड लागे आणि मी खिन्न मनाने तिच्याकडे पाहत बसे रामसुद्धा सीतेच्या विरहाने इतका वेडा झाला नमेल चवथ्या दिवशी मामा आला, पण पाऊस ! कोटाला पाहताक्षणी पावसाने काय केलें तें काय आता मागायला पाहिजे ! तो बद झाला, तो आजपर्यंत ! देवा, शत्रूवरही असा प्रसंग आणू नकोस !

नोव्हेंबर १९३९

जनावरे कशाला वाळगायचो ? फुकटचा त्रास मात्र होतो असे उद्गार वारंवार कानीं येतात. त्यांना उतर म्हणून मी वेगवेगळ्या प्राण्यांच्या उपयुक्ततेची नामावळी देत बसणार नाही. “ आम्हांला मुले आवडत नाहीत. ” “ मुलांची कटकट हवी कशाला ” असें म्हणणारीं माणूसघाणी माणसेंहि या जगांत आहेतच ! त्यांना काय “ मानव ज्ञान नष्ट होऊं नये याकरितां मुलांची जरूर आहे ” असें उत्तर द्यायचें ? गृहिणीखेरीज गृहाला, मुलांखेरीज कुटुंबाला, जशी शोभा येत नाहीं तशी मुक्या जनावरांखेरीज संसाराला शोभा येत नाही, असें मी म्हणेत. लहान मुलांबरोबर तासन् तास गप्पा मारीत बसणाऱ्या मंडळींत ज्याप्रमाणें कांहीं विशेष प्रेमळपणा, सौजन्य, मनाचा मोठेपणा आपणांस आढळतो, त्याचप्रमाणे जनावरांची आवड असणाऱ्या मंडळींत एक विशेष प्रकारची माणुमकी असते, असें आपणांस दिसून येईल. जनावरे

भिल्लिणीची चों

मुकी अमतात, त्याना आपल्या भावना व्यक्त करतां येत नाहीत तेव्हा त्याशी हितगुज करू शकणाऱ्या मडळीचे मन आणि हृदय ही विशेष भावनाशील असली पाहिजेत हे उघड आहे अशा लोकांना जनावरावर प्रेम केल्यावाचून राहवतच नाही. हौमेने बाग करणाऱ्या लोकाविषयीहि असेच म्हणता येईल ती रस्त्यानें जाताना तामचे ताम एकाद्या सुंदर बागेकडे पद्दान राहतील किंवा फुलाचा ऊर भरभरून वास घेत राहतील. त्यायोगे विश्रांति मिळते, आनंद होतो

कृत्रिम रीतीने वाढवलेली फुले व माणसाळलेला जनावरमुद्धा, मनुष्य-प्राण्यापेक्षा निमर्गाच्या कितीतरी जवळ आहेत त्याच्याशी गुजगोष्टी केल्याने अकृत्रिम समाधान होतें केवळ व्याचेच ज्ञान करून घेतल्याने जिज्ञासू वृत्तीच्या माणसाची जमी तृप्ति होत नाही तशी मोठ्या हृदयाच्या माणसाची भूक केवळ आप्तेष्टावर किंवा फक्त मनुष्यप्राण्यावर प्रेम केल्यानें भागत नाही प्रसिद्ध इंग्रजी गणिती न्यूटन आपल्या विषयात सदा इतका बुडलेला असे की, त्याला लग्न करून ससार मुद्धा कधी थाटावासा वाटला नाही, पण त्याने जवळ एक कुत्रा व एक माजरी मात्र बाळगली होती. त्याच्या कुत्र्याने दिवा लवंडल्यामुळे त्याचे महत्त्वाचे कागद एकदा जळाले होते. पण न्यूटन त्या कुत्र्यावर यत्किंचित्हि न रागवता जळालेले सिद्धांत फिरून लिहून काढण्याच्या तयारीला लागला. त्याच्या माजरीचीहि गोष्ट प्रसिद्ध आहे तिच्या एकदा पिलें झाली तेव्हा मायलेकराना खोलीत येण्याजाण्याकरिता न्यूटनला पन्नास वेळां दार उघडावे लागे. हा त्रास चुकविण्याकरिता त्यानें भितीला माजरीकरिता एक मोठे व पिलाकरिता एक लहान भोक पाडलें. काही वेळाने माजरी मोठ्या भोकानें आत आली व पिले तिच्या मागोमाग मोठ्याच भोका-

तून आन आली. तेव्हा न्यूटन म्हणाला, “ फुकट माझे ज्ञान ! ज्या भोंकांतून मांजरी येऊं शकते त्यांतूनच पिलें येऊं शकतील एवढी सात्री गोष्टसुद्धा माझ्या ध्यानांत आली नाही ! पिलांकरितां वेगळें भोंक पाडण्याची काय जरूर होती ? ”

बायरन् या कवींचेहि एक मोठे लाडके कुत्रें होतें. ते मेल्यावर बायरन्ला अत्यंत दुःख झाले. त्यानें त्याचें थडगें बांधून त्यावर एक सुंदर मृत्युलेखहि लिहिला आहे. ग्रीमचा दिग्विजयी राजा अलेक्झँडर याचें आपल्या ब्यूमे-फॅलस नांवाच्या घोड्यावर निरतिशय प्रेम होतें, व त्यानें पंजाबांतील एका गांवाला ब्यूसेफॅलिया हे नांव दिलें आहे. आपल्याकडे केवळ आवडीखातर जनावरे पाळण्याचीं फारशी पद्धत नाही. जीं जनावरे आपल्या उपयोगीं पडतात ती आपण बाळगतां, त्यांत कांहीं गैर आहे असे नाही. पण त्या जनावरांवरसुद्धा प्रेम करतां येतें. दुधाकरितां गाई, म्हशी, दांग्याकरितां घोडा, राखणीकरितां कुत्रे आणि उंदरांकरितां मांजर आपण बाळगतां. परंतु काम देणारीं सजीव यंत्रें यापलीकडे त्यांची वास्तुपुस्त आपण करीत नाही. फार काय लहान मुलांनाहि त्यांच्यागों निदर्शपणे वागवण्यास शिकवितां. कांही कारण नसतांहि “ ठोक माऊला ” “ मार-भु-भूला ” अशी शिकवण कितीतरी कुटुंबांतून लहान मुलांना दिली जाते. याचे प्रत्यंतर पहावयाचे असलें तर रस्त्यांतलीं पोरे कुत्र्यांच्या किंवा मांजरांच्या अंगावर विनाकारण धोडे किती वेळां मारतात हें पहावे. ही लहान जनावरांची स्थिति झाली. गाई, म्हशी, बैल, घोडे यांविषयीं अगदीं याच्या उलट शिकविले जातें. “ जवळ जाऊं नको, मारील ” हें वाक्य किती वेळां आपल्या कानीं येतें ! त्यायोगें मुलें भित्रीं होतात व मोठ्या जनावरांपामून चार हात दूर रहातात.

खरोखर पाहिले असता मुलाना प्राण्यावर प्रेम करायला शिकवून भूतदयेचे तत्त्व लहानपणीच त्याच्या कोमल मनावर किती सुलभ रीतीने बिबवता येईल ! ते सोडून आपण त्यांना निपुण आणि भ्याड वनवतो मुलाच्या सरळ मनाला प्राण्याचे अकृत्रिम वर्तन कितीतरी मोहून टाकील आता काही गाई म्हशी मारक्या असतील परंतु आपण त्रास दिल्याखेरीज कोणतेहि जनावर सहसा आपल्या वाटेस जात नाही आणि घरातील मुलानी त्रास दिला असताहि कित्येक वेळा जनावरे त्याच्या वाटेस जात नाहीत एकदा एक पाळलेला हत्ती पिमाळून सर्वत्र धुमाकूळ घालीत होता तेव्हा त्याच्या माहुताच्या वायकोने रागाने आपले मूल त्याच्यापुढे आणून टाकले व “याला-मुद्दा मारून टाक ” असे म्हटले तत्काळ तो हत्ती मानावर येऊन शात झाल्याची हकीकत मी वाचली आहे. म्हैस हे जनावर आपण निर्बुद्ध समजतो पण माझ्या माहितीच्या एका गृहस्थावर त्याच्या म्हशीचे विशेष प्रेम होतें ते गृहस्थ रोज सकाळी टेकडीवर एका मैलावर असलेल्या खडोबाला वावत जात असत. त्यावेळी ही म्हैस मोकळी असली तर ‘ वायू वायू ’ करीत शेजरीचा गोडा ढवेंत पतंगाप्रमाणे उडवीत टणाटण उड्या मारीत त्याच्या पाठीमागे वावत जाई म्हैस हा प्राणी अतिशय समाधानी आहे मुखाच्या परमावधीला पोहोचलेले प्राणी जर कोणाला पाहावयाचे असतील तर तोंड वर करून चिखलात बसलेल्या म्हशीकडे पहावे पूर्वी आमचे येथे दुभत्याकरिता पुष्कळ गुरे असत त्यांचे सर्व काम करणारा कोकणी गडी राघू हा प्रथम आजोबाकडे होता आप्पाना त्याने कधी कधी खाद्यावरूनमुद्दा शाळेंत पोहोचवलेले आहे मुलाचे आईवर नसेल इतके या गुराचे राघूवर प्रेम होतें. तोहि त्याच्यावर आईच्यावर ताण ममता करीत असे अर्धापाऊण नास तो जर कुठं दिसला नाही तर ती कावरीबावरी होऊन ‘ वायू वायू ’ करू लागत मग तो जेव्हा “ येताव हो पंडये. वाईच तमाखू खाऊन

येतांव ” असे म्हणजे तेव्हां ती शांत होत. दर वर्षी तो महिनाभर आपल्या गांवी जाई, तेव्हां पहिले कांहीं दिवस गुरे विलक्षण आकांत करीत. दोन-तीन दिवस नीट पान्हावतच नसत. त्यांना फसविण्याकरितां कोणीतरी राघूची तांबडी गोंड्याची टोपी घाली, तेव्हां ती थोडा वेळ धार सोडीत. पण आमची लबाडी ध्यानांत येतांच फिरून पान्हा आंखडीत. राघू त्यांना रानांत चरायला घेऊन जात असे. गुरे चांगलीं दांडगीं आणि माजलेली होती. हा अंगानें अगदी फाटका. तो हातांत तीन हिरकुटां एवढी एक काठी घेऊन त्यांना वळवीत असे. ती लाडावलेली गुरं दांडगाई करीत, नको तेथे शिरत तेव्हां “ म्होडी गुलामाची म्हैस ती. हाईक ” असे लाडानें पुटपुटत तो त्या वारक्या काठीनें त्यांना डवची. एक दिवस मी त्याला म्हटलें “ एवढी वारीक काठी रे कशाला घेतोस ? मोठी घेना. ” त्यावर तो म्हणतो, “ नायू गो वावी. राग यतो यकांद येली. काठी न्हान अमली मंजी लागायचा भ्या नायू ? ” राग येण्याची राघूला कशाला भीति वाटत असे कोण जाणे ! उभ्या वीस वर्षांत मी त्याला कधी रागावलेले पाहिले नव्हतें. तो मेल्यावर आम्हांला गुरे घरीं ठेवावींशी वाटलीं नाहीं.

पुण्याच्या लॉ कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल श्री. नानामाहेव धारपुरे यांची गोविंदा गोपाळ नांवाची एक बैलाची जोडी आहे. दोन्ही जनावरे अगदी मस्त आहेत. अंज लावली तर कोणाला हार जायची नाहींत. नाना-साहेबांचा घोगरा आवाज त्यांना दोन मैलांवरहि ऐकूं येतो, व तो कानी येतांच दोघेहि धांवत त्यांना भेटायला येतात. या जोडीतला गोपाळ हा अस्सल सिंधी आहे, व गोविंदा इकडला आहे. वयांत आल्यावर गोविंदांनं रीतीप्रमाणे अनेक संसार थाटले; परंतु गोपाळराव गोविंदापेक्षां कितीतरी

थिप्पाड व देखणे असूनही एकामुद्धा गरीब गाईकडे पाहीनात. इतकेच नव्हे तर कोणी हट्टाने आपली गाय हनुमान टेकडीकडे वळवलीच तर तिच्यावर शिगें रोखून हे ब्रह्मचारी तिला तेथून हुसकून लावीत. न जाणो नानासाहेबाच्या हनुमान टेकडीचा हा प्रभाव अगेल ! अशा रीतीने काहीं वर्षे गेली. एकदा कोणातरी एका भल्याभक्कम सिंधी गाईचा मालक गोपाळ-रावाची जातपात ऐकून वरमशोधनार्थ तेथे आला त्या दिवशी गोपाळ-रावांनी जरी सरळ स्कार दिला नाही तरी नेहमीच्या ताममी पद्धतीप्रमाणे तिला हाकलून मात्र लावले नाही. जनावरातमुद्धा जातिनिष्ठा किती आहे पहा ! त्या दिवशीच गोपाळरावाचे सौम्य वर्तन पाहून दोहीकडचे वऱ्हाडी उभयताना टेकडीवर सोडून घरी परतले. दुसऱ्याच दिवशी गोपाळराव गृहस्थाश्रमी झाले नानासाहेबांना फार आनंद झाला, व आता हा आपला ऋषभपुत्र गोविंदाप्रमाणे अनेक ससार याटील अशी आशा त्यांना वाटू लागली, परंतु ती प्रथम वधू गेल्यावर गोपाळ फिरून कोणाकडेही पाहीनासा झाला, व त्या दिवसापासून त्याने जे कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळले आहे ते आजपर्यंत नानासाहेबांचाच मानसपुत्र तो !

घोडा हे जनावर अतिशय इमानी व अतिशय प्रेमळ असतें. एकदा सरदार बिबलकराची पाढरी घोडी मोतदाराबरोबर माझ्या दारावरून जात होती. सरदारांची व माझी ओळखहि नाही परंतु तिच्याशी बोलण्याचा मोह मला आवरेना तेव्हा तिला थोडे थोपटून गोजारून मी तिला थोडा गूळ खावयास दिला. त्यानंतर दोन तीन वेळा घरावरून जाताना मी किंवा माझी मुलगी तिला गूळ अथवा ओला हरबरा देत असूं. एकदा ती मला रस्त्यांत भेटली तेव्हा ती काही केल्या मला सोडीना. आपलें मखमाली नाक सारखे माझ्या दडावर व हातांवर घासू लागली. अखेरीस एका दुकानांतून तिला गूळ घेऊन दिला, तेव्हा माझी सुटका झाली.

घोडांतल्या लहान मुलांवर व मांजरांवर घोडी अतिशय प्रेम करितात. एका घोडशाळेंतील एका घोड्याचें व एका मांजरीचें फार सख्य होतें. घोडें तबेल्यांत आलेंरें आलें कीं मांजरी टुणकन् त्याच्या पाठीवर चढून बसायची. तें घोडें शाळेंत कामाला गेलें कीं, ही मांजरी शाळेंतील एका खिडकींत बसून त्याच्याकडे बघत रहायची. तें तबेल्यांत आलें कीं फिरून उडी मारून पाठीवर बसायची. एक दिवस मी सकाळीं तबेल्यांत आलें तो हिनें त्याच्या चारी पायांच्या मधल्या जागेंत पिलें घातलीं होती. घोड्याच्या पायाखालीं नी चेंगरतील अशी मला भीति वाटली, तेव्हां शाळेचा मालक म्हणतो, “ घोडें भरधांव पळत असतां त्याच्यापुढें तान्हें मूल आणून टाका; त्याला घोड्याच्या पायाचा स्पर्शसुद्धां होणार नाही. ” आणि खरोखरीच अशी गोष्ट एकदां खुद्द पुण्यांतच घडली आहे. कै. हरिभाऊ आपटे यांच्या गाडीचें घोडे एक दिवस भरधाव जात असतां रस्त्यावर एक मूल त्याच्या पायांत आलें. इतक्या वेगांत असतांहि घोडे तात्काळ थांबलें आणि मूल त्याच्या पायाच्यामध्यें जरा घाबरून टकमक पाहत होतें. यावरून घोड्याच्या अकलेची व प्रेमळपणाची साक्ष पडते. त्यानें स्वतः मुलाला तुडवलें नाही, इतकेंच नाही, तर गाडी अंगावरून जाऊं नये म्हणून एकदम आपला वेग आवरून तो तेथेंच थांबला. तात्यांचें (हरिभाऊंचें) ह्या घोड्यावर फार प्रेम होतें हें सांगावयास नकोच. म्हातारे झालें तरी मरेपर्यंत त्यांनीं या घोड्याला अंतर दिलें नाही. घोडी दहा वर्षांनीसुद्धां माणसाला ओळखतात. घोड्यावरून जातांना रानांत कुठें वाट चुकली तरी लगाम घोड्याच्या मानेवर ठेवावा. तें सरळ आपल्याला घरीं आणतें.

घोड्याप्रमाणेंच कुत्रीहि अतिशय प्रेमळ व इमानी असतात. तात्यांचाच डिक (Dick) नांवाचा एक स्पॅनियल कुत्रा होता. तात्या गेल्यावर तो हाय खाऊन मेलाला. त्यांच्या मरणानंतर त्यानें अन्नपाण्याला स्पर्शसुद्धां

केला नाही आनदाश्रमात अजूनहि गेले की तात्याची आणि दाराजव-
नेहमी बसणाऱ्या डिकची आठवण होऊन कमेंमेच होते परंतु यावरून सर्वच
कुत्री इतकी इमानी असतात असे नव्हे फार काय, तात्याचेच 'हुजूर'
नावाचे दुसरे एक कुत्रे होतं त्याला मालकाच्या निधनाची वार्ताहि नव्हती.
तात्या गेल्यावर आम्ही त्याला घरी आणले त्याने एकादाहि तात्याची आठ-
वण काढली नाही एक दिवस ते नाहीसे झाले सुमारे एक आठवड्याने ते
एका पठाणामागे मोरुळेंच जात असलेले दिसले "हुजूर हुजूर" म्हण-
ताच ते जवळ आले व चाटू लागले पठाणाने शीळ घालताच ते त्याच्या
बरोबर गेले एकाच जातीच्या जनावरात मुद्धा किती प्रकारचे मामने
पहावयास मिळतात माणसातहि इतके आडळणार नाहीत '

चाप, चित्ते, लाडगे वगैरे हिंस्र पशूनामुद्धा पाळणारे हौशी लोक आहेत
कोल्हापूरचे शाहूमहाराज हेहि त्यातलेच एक होते असे सांगतात वायरनेहि
एक अस्वल व एक लाडगा पाळला होता साप पाळणारीहि मंडळी आहेत
परंतु कोणतेंहि जनावर पाळायचे म्हणजे त्याच्यावर नुसतें प्रेम करून भागत
नाही. त्याची व्यवस्थाहि नीट ठेवावी लागते, योग्य तें व योग्य त्या वेळा
खाणे, जरूर तितकी विश्रांति, अवश्य तेवडा व्यायाम वगैरे सर्व गोष्टीरुडे
लक्ष घ्यावे लागते, तरच जनावर सुस्थितीत राहतात फार काय लहान
मुलापेक्षाहि जनावराची फार काळजी घ्यावी लागते कारण ती मुलां
असतात घरातील मुलाकडेहि हे काम सोपवता येतें, व तें ती मोठ्या हौसेनें
करतात. जनावराना खायला घालणे, त्यांना फिरायला घेऊन जाणे, त्यांना
आधोळ घालणे ह्या सर्व कामात हातभार लावताना मुलानाहि मोठेपणा
दिसल्यासारखा होतो अर्थात् त्याच्यावर देखरेखही ठेवावीच लागते

नाहीतर ' बालमित्रां 'तील "मैना घ्या हो मैना" सारखी अवस्था व्हायची ! आपल्या इकडे पुष्कळ लोक कुत्रीं वाळगतात. त्यांना वाटेल तें व वाटेल त्यावेळीं खायला देतात. त्यांना कधीं अंधोळ घालीत नाहीं. त्यांना रोगी कुत्र्यांच्या संगतींत हिंडूं देतात. मग कांहीं दिवसांनीं त्या कुत्र्याला गोचिड्या, गोमाशा, लून, खरूज इत्यादि नानाप्रकार होतात. वरे इतकें झाल्यावर मग तें कुत्रें मारून टाकावें पण तेंहि करीत नाहीत. कारण तेथे धर्म आडवा येतो. पण गांवभर भटकत फिरणाऱ्या कुत्र्यांना धोडे मारलेले, काठीनें बडवलेले मात्र धर्मांत चालतें. यावरून गत वर्षीं माझ्याच घरीं घडलेली एक हकीकत सांगावीशी वाटते. माझ्या दोन्ही मांजऱ्या व्याल्या. एकीचीं पोरे मुदर होती आणि त्यांना तावडतोव मागण्या आल्या. पण दुसरीचीं पोरे कुरूप होती व कोणालाहि ती नको होती. तेव्हां मीं त्यांना बुडवून टाकावयाचें ठरवलें. त्याबरोबर माझ्यावर ' निर्दय, क्रूर, शून्यहृदय ' वगैरे मोठमोठे आरोप झाले. " बुडवतां कशाला, ती सोडून द्या. " अशा तऱ्हेचा उपदेश करण्यांत आला. " तीं सोडून दिलीं म्हणजे एका मिनिटांत मरायचीं तीं हाल हाल होऊन उपाशीं मरणार. किंवा जगलीं वांचलीं तर चोरटीं मांजरे होऊन सर्वांच्या शिव्या व धोडे खात आयुष्य कंठणार ! त्यापेक्षां बुडवलेलीं काय वाईट ! चटकन् प्राण जाईल. " " कोणीतरी त्यांना पाळील. " हा आणखी वर उपदेश आहेच. तेव्हां मींहि प्रकरण धसाला लावलें. " कोणी तरी नाहीं, तुम्हीं चार घरचीं चार माणसें आहां. पिलें तीनच आहेत. नेतां का ? न्या. मग बुडवायचें प्रयोजनच राहणार नाहीं. " परंतु एकसुद्धां पिल्लूं नेण्यास कोणी तयार होईना. फुकटचा उपदेश करण्यास मात्र सगळीं एका पायावर तयार. माझ्या ओळखीच्या मंडळीपैकीं कोणालाहि ती नको होती. मग सोडून दिल्यावर दुसरें तरी कोण त्यांना पाळणार होतें ! अर्थात् मीं तीं पिलें बुडवलीं हें सांगावयाम नको. गडीहि त्यांना

भिलिणीचा चार

बुडवण्यास तयार होईना तेव्हा हे कटु काम मला माझ्याच हाताने करावे लागले त्यात मला काही आनंद झाला असें नाही. वाईटच वाटले रात्री जेवण गेले नाही पण हात कुजला म्हणजे तो तोडून टाकणे जसे प्राप्त होतें, तसेच नको असलेल्या पिलाना शक्य तिनक्या शीघ्र व अल्पवेदनादायक उपयानी मारून टाकणें अवश्य आहे प्रत्येक पाळीव जनावराच्या मालकानें त्याच्या पुडील पिढीतील नको असलेल्या पिलाची अशी व्यवस्था लावणे जरूर आहे तेणेकरून रस्त्यात रोग होऊन भटकणारी, दुसऱ्यांना उपद्रव देणारी बिनवारशी जनावरे नाहीशी होतील खरी माणुसकी त्यातच आहे खोऱ्या दयेनें प्रेरित होऊन नको असलेल्या पिलाना उपाशी मारण्याकरिता सोडून देणे हे भ्याडपणाचें, क्रूरपणाचें आहे विलायतेंत बिनवारशीं जनावरे कोठेहि आढळणार नाही बाळगलेल्या प्रत्येक प्राण्यामाठी कर द्यावा लागतो व त्याची पावती म्हणून त्या सालचा आरुडा खोदलेला एक बिल्ला त्या प्राण्याच्या गळ्यात अडकवायला मिळतो प्रत्येक प्राण्याच्या-विशेषतः कुत्र्याच्या-गळ्यात पटा असून त्यावर मालकाचे नाव लिहिलेले असतें. त्यायोगे एखादे वेळी कुत्रा कोठे चुकला तर त्याला त्याच्या मालकाच्या घरी पोहाचतें करता येतें नको असलेल्या जनावराना ताबडतोब बुडवून अथवा गोळी घालून टकतात. प्राण्याची आवड असणाऱ्या माणसाना सर्वच प्राणी आवडतात असे नाही. कोणाला कुत्री आवडतात, कोणाला घोडी तर कोणाला गाढवें, कोणाला मुगूस तर कोणाला साप, कोणाला माकडे तर कोणाला अस्वल, कोणाला मासे तर कोणाला पक्षी. भुग्यांपासून तो हस्तीपर्यंत सर्व जनावरांचे शोकी लोक या जगात आहेत. ज्यांना प्राण्याची आवड नाही किंवा विशेष प्रकारच्या प्राण्याची आवड नाही, त्याच्या मनात मात्र त्या त्या प्राण्यासंबंधी अनेक गैरसमज असतात उदाहरणार्थ, पक्षी बाळगणे हे क्रूरपणाचें आहे असे कित्येक दिवस मला

वाटत असें. पक्ष्यांची स्वतंत्रता हरण करून त्यांना पिंजऱ्यांत कोंडून ठेवणे हें निंय आहे अशी माझी खात्री होती. परंतु प्रेमानें पाळलेल्या पोपटाला पिंजरा उघडून दिला तरी तो घराबाहेर जात नाही हे मला अलीकडेच कळलें. त्याला कोंडतात तें केवळ मांजर खाईल या भीतीनें. परंतु 'पिंजरा' 'सोन्याचा पिंजरा' इत्यादि कविवचने ऐकल्यानें माणसाची गैरसमजूत किती दृढ होते. ब्राझीलमधल्या माझ्या एका मित्राच्या घरीं एक पिढीजात पोपट आहे म्हणजे तो मुमारे दोनशें वर्षांचा आहे. या पोपटाचें माझ्या मित्राच्या आईवर फार प्रेम आहे. तो तिच्या खांद्यावर बसून तिच्या कानाच्या पाळीचे पापे घेतो, तिच्या तोंडांतला घास चोंचीनें काढतो. माझा मित्र लहानपणापासून शाळा, कॉलेज व नंतर नोकरीच्या कारणानें परदेशीं असे, मात्र जेव्हां तो घरीं जाई तेव्हां या पोपटाचा भडका उडे. एक दिवस तो याच्या कानाला कडकडून चावला. तेव्हांपासून मुलगा घरीं यायचा झाला कीं, पोपटाला कोंडून ठेवीत. आमच्या घरी नित्य मांजरांचा लडबडाट असल्यामुळें आम्हीं पक्षी कधींच पाळले नाहीत. मात्र मी विलायतेहून लखनौला आलें तेव्हां घरांत एकसुद्धां मांजर नव्हतें. लगेच मी मांजराचा तपास करूं लागले. एका गड्यानें तीन आठवड्यांचें कुठलें तरी एक गांवढळ मांजराचें पोर माझ्या ओठ्यांत आणून टाकलें. तें बाळगणें भाग आलें. धाकट्या बाईला जनावर आवडतात असें पाहून मोलकरणीनें दोन पांढरे उंदीर आणून दिले. त्यांच्या शेंपट्या कशा सोलल्यासारख्या दिसत. दुसऱ्या एका नोकरानें एक खारीचें पिल्लूं आणून दिलें. चवथ्यानें माकड आणण्याचा धाक घातला. अखेरीस नव्या मालकिणीला खूष करण्याच्या स्पर्धेमुळें घरांत लवकरच एक प्राण्यांचें संग्रहालय होईल, अशी भीति वाटून जास्त प्राणी न आणण्याविषयीं सर्वांना बजावलें. खार बाळगण्याचा माझा तो पहिला व शेवटचाच प्रसंग ! ती खार इतकी माणसाळली कीं कोटून तरी

भिल्लिणीची बाग

पुटकन खाद्यावर उडा मारून नाक, कान, तोड चार्तात असे गडी वाजु लागली म्हणजे अबाड्याच्या आत जाऊन बसे “ कुच् कुच् ” अशी बडबडहि पुष्कळ करी रात्री विछान्यात येऊन निजे खाद्यावरून भिंतीवर मरकन झेप घेई. मला ती खार फार आवडू लागली होती जेवायच्या वेळी टेवलावर येई, मानेवरून, दंडावरून, पोटावरून गोड गोड गुदगुल्या करीत मुरमुर चाले परंतु एक दिवस ती बाहेर गेली ती फिरून मापडली नाही बहुधा घारीने किंवा कावळ्याने तिला खाऊन टाकली असेल त्यानंतर मी रुधी खार वाळगली नाही कारण माझे माजराचें पिल्लू मोठे होऊन शिकार करू लागले होते. शिवाय ती खार आपले नैसर्गिक विधि अगाखाद्यावर, फार काय, अवाड्यातमद्धा करीत असे तिचा तेवढाच एक गुण वाईट होता.

मांजराचे गावढळ पिल्लू मोठे होऊन चिंगी हे नामाभिधान पावले होते. तिच्या बाललीला काय वर्णाव्या ! कोणी वर्तमानपत्र वाचीत असले म्हणजे तिने माडीवर उडी मारून वर्तमानपत्राखालून सळसळत छातीवर येऊन दोन्ही पंजाने एकदम दोन मुस्कटात माराव्या व नाक चावावे आप्पाची अशी खोडी काढणे तिला विशेष आवडे. कारण, नाकाबरोबर मिशाची अणकुचीदार टोकही चावायला मिळत ही माजरी अन्यत बुद्धिमान होती “ चिंगुड्या, पापा घे ” म्हटले की ही माडीवर चढून गालओठ चाटू लागे हिला शिवांगिवी खेळायला फार आवडे “ चल मी पकडते तुला ” असे म्हटले की ही झाडावर चढून मिस्किलपणे खाली माझ्याकडे पाही आणि “ आता तू पकड मला ” म्हटले की लगेच खाली उतरून जवळच्याच एकाद्या झुडपान लपून बसे व चालताना पुटकन बाहेर येऊन पायाला

विळखा घाली. हिला लोंकर खायाला अतिशय आवडे. लखनौला हिंवाळ्यांत थंडी फार आणि गरम कपडे बाहेर काढले कीं चिंगाबाईचे फांवें. चिंगीने चगदण पाडलें नाहीं असे एकही कावळें (ब्लॅकेट) आमचेकडे नाहीं. गरम पुलओव्हर, ड्रेसिंग गाऊन जें सांपडेल तें या बाईसाहेब चघळीत बसायच्या.

गोकुळांत ग्वाळ्या करून कृष्णानेंमुद्धां उच्छाद आणला नसेल इतका हिने आणला. तिच्या या गुणामुळें तिला टाकून देण्याची भाषाही घरांत, विशेषतः आजीकडून, वारंवार ऐकूं येई. एकदा चिंगीनें ग्वाळिलें एक कांवळें आजी चरफडत चरफडत रफू करीत घमली होती. माझी नजर सहज खालीं गेली तों चिंगाबाई खाली दुसऱ्या टोंकाला गुरुर करीत तें कांवळें खान होत्या. हिनें घरांत घाण करूं नये म्हणून हिच्या लहानपणापामून मोरींत, माती घालून एक घमेलें ठेवलें होतें. तेथें जायचें असलें म्हणजे ही हांक मारून मोरीचें दार उघडायला सांगे. इतकेंच काय पण चांगली तीन मुलांची आई झाल्यावरमुद्धां ही जर वागेत असली आणि परशुरामपंतांचे बोलावणें आले तर ही घरांत येण्याकरितां बाहेरचें दार उघडायला सांगे व सरळ मोरीकडे जाई. इतर मांजराप्रमाणें हिनें नैसर्गिक विधीकरितां अंगणाचा उपयोग कधींच केला नाहीं. ह्या मांजरीवर माझें जितकें प्रेम होतें तितकें कोणत्याही मांजरावर कधीं बसलें नव्हतें व बसणार नाहीं. रात्री ही नेहमीं माझ्या हंतःस्थानांत निजे. एकदां मी दीड महिना आजारी होतें हिनें माझें हंतःस्थान कधीं सोडलें नाहीं. चिंगीचे सर्व प्रताप लिहीन म्हटलें तर एक वेगळाच लेख होईल. इस्पितळांत बाळंत होऊन जेव्हां मी घरीं आलों तेव्हां चिंगीनें अर्धा तासभर माझें तोंड चाटलें, पण जेव्हां का माझ्या तान्ह्या मुलीचें नवीन अस्तित्व तिच्या नजरेस आलें तेव्हां तिनें सईकडे असें

भिलिणीची बोर

काही रागाने व मत्सराने पाहिले की माझ्या उरात धडकांच भरलो ती जातीची इतकी लाघवी होती तरी सईचा तिनें एकदासुद्धा पापा घेतला नाही उलट सई दृष्टीस पडतांच तिची मुद्रा अशी काही उग्र व सतप्त होई की मी सईजवळ सदोदित एक माणूस पहाऱ्याला ठेवूं लागले बिगीच्या मत्सराच्या भीतीने आम्ही सुटीत चिंगीला लखनौलाच ठेवून गेलो

सुटीत आमच्या घरी आप्पांचे चिटणीस राहणार होते आणि त्याचाही चिंगीवर फार जीव होता परंतु आम्ही जाताच तिनें घर सोडले सुटीहून परत आल्यावर “ चिंगे चिंगे ये ” असा आक्रोश करीत व “ चिंगीला पाहिलीत का ” म्हणून लोकांना विचारीत मी विश्वविद्यालयाच्या सर्व आवारभर भटकत होतें सर्वांनी मला वेढ्यात काढली असेल, काढीनात. प्रेमानें माणूस वेडे होतें राम नव्हता का “ हे सीते हे सीते ” करीत वृक्ष-पर्वताजवळ तिची विचारपूस करीत ? चिंगी सापडून देणाराला पाच रुपयांचे बक्षीसही लावले अखेरीस मी खेळायला जात असें त्या क्लबात ती असल्याचा टेलिफोन रात्री ११ ला आला लगेच मी शोफराला उठवून क्लबात गेले. हाक मारताच लगेच ती मजजवळ आली. मी तिला उचलली, आम्ही एकमेकीचे पुष्कळ पापे घेतले आणि मोटारीतून आम्ही दोघी घरी आलो. तिला दूध घातले, तिनें सगळीकडे हिंडून सर्व घराची पहाणी केली व मजजवळ येऊन सारखी ‘ म्याव म्याव ’ करून दरवाज्याजवळ नाचूं लागली हिला कांही तरी हवें आहे हें मला समजले. मी उद्गून दरवाजा उघडला तेव्हा ती बाहेर गेली व मला बोलावूं लागली. मला सशय आला. तिनें पिळें घातली होती. फिरून मी तिला घेऊन मोटारीतून क्लबात गेलें. ती सारखी कांही तरी सागे पण पिळें काही दाखवीना मागून समजलें

कीं तिनें ज्या कोठींत पिले घातलों होती ती रात्रीं बंद केली होती. मी घरी जाऊं लागलें कीं ती मागोमाग येई. अखेरीस मी चालतच घरीं जायचें ठरवलें. ती कुठ्याप्रमाणें अर्धा मैल माझ्या मागोमाग आली, पण पुढें पुलावर मुलें मोठमोठ्यांदा गाणें म्हणत होतीं त्यांला विचकून पळून गेली. मी तशीच घरीं आलें व पिल्लें सांपडून देणाराला आणखी पांच रुपयांचें बक्षीस लावलें.

दुसरे दिवशीं पिलांसहवर्तमान चिंगाबाईनीं गृहप्रवेश केला. पिलें झाल्या-पासून मात्र चिंगीनें सईचा द्वेष केला नाहीं. नंतर कांहीं महिन्यांनीं मी विलायतला गेलें. दुसऱ्याच दिवशीं चिंगीनें गृहत्याग केला. अजूनपर्यंत ती अज्ञातवासांतच आहे. इतकें असून बहुजनसमाज म्हणतो कीं मांजरांना माणसांचें प्रेम नसतें, जागेचें असतें. चिंगीच काय पण जेव्हां जेव्हां आम्हीं घर बदललें आहे तेव्हां तेव्हां आमच्या त्या त्या वेळच्या मांजरांनीं मोठ्या खुशीनें आमचेबरोबर आपलेंही बिऱ्हाड बदललें आहे. माझी हल्लींची मांजरी लोटी आणि तिचा भाऊ चंबू या दोघांना आम्हीं मुलांप्रमाणें आमच्या डब्यांतून लखनौहून पुण्याला आणली. त्या वेळीं पुण्यास 'खिचडी' नांवाची आमची एक मांजरी होतीच. लोटी आणि खिचडी पहिल्या दिवसा-पासून एकमेकींना पाण्यांत पहातात. आतां अडीच वर्षे होऊन गेलीं पण त्या एकमेकींशीं एकसुद्धां शब्द बोलल्या असतील तर शपथ. सवती सवतीसुद्धां बोलल्या पण या मांजऱ्या इतक्या स्वाभिमानी आहेत कीं एकीला बशीत दूध घातलें तर दुसरी तिकडे बघायची सुद्धां नाहीं. तिला वेगळ्या बशीत दूध घालावें लागतें. प्रथम कांहीं दिवस या पुष्कळ भांडल्या परंतु आतां त्या एकमेकींच्या वाटेस न जातां "आपलें काम बरें आपण बरें" अशा वृत्तीनें राहतात. एकीला पोरे झालीं तर मात्र दुसरीही त्यांना पाजते. नाहींतर आपण

भिलिणीची चोरे

माणसे ! कोणाशी वाकडे आलें तर त्याच्या नातवंडा-पतवंडावरही मूड उगवायला तयार. परंतु ससारातील या कलहाला कंटाळून चवूमहाराजांनी मात्र संन्यास घेतला. ते आमच्या घरासमोर वैदिकाश्रमात वेद पढत असतात या माजऱ्याची वाळतपणे म्हणजे एक प्रकरणच असतें. त्यावेळीं त्या आम्हाला बोलावून जवळ बसायला मागतान आणि पोटातून इतक्या काहीं प्रेमाने व गोडपणे लाडिक लाडिक आवाज काढून बोलतात त्या पिछे मोठी होऊन मार्गी लागेपर्यंत. मोतीवाल्या थत्त्याच्या येथेही कुत्री-माजरे पुष्कळ आहेत, तेथें मायलेक दोघी लेकरवाळ्या असल्या म्हणजे आजी आपल्या पिछाना व नातवंडानाही पाजते आणि आई आधुनिक आयाप्रमाणे भटकायला जाते. एरुदा आजीचे दिवस भरले होते, पोट दुखू लागले तव्हां तिनें घरातील मडळीना ' म्याव म्याव ' करून बोलावले पण त्यांना काही समजले नाही, मग तिनें आपल्या मोठ्या मुलीला बोलावले पण तीही येईना. मानगूट धरून फरफटीत आणून वाळतपणाला जागा शोधली होती तेथें बसवले पण ती उद्गून गेली अखेरीस तिनें चपी कुत्रीचा पट्टा धरून तिला तेथे आणले. चंपीला मात्र या माऊ आजीच्या मनातला हेतु कळला व तिची सुटका होईपर्यंत चपीने तिला सोबत केली वेगवेगळ्या माजराच्या आवडीनावडी व स्वभाव इतके भिन्न अमतात की, माजरवेळ्या लोकां-खेरीज तें कोणाला खरेही वाटणार नाही.

सौ. सरोजिनी नायडूंच्या येथें ' झमझम ' नावाचा राखी रंगाचा एक सुंदर केसाळ बोका आहे हा अस्सल मोगल आहे. याला धोतर नेसलेलीं माणसे आवडत नाहीत. परवांच त्यांची मुलगी पद्मजा मागत होती की, कॉंग्रेसवाली धोतर नेसलेली मडळी आईकडे आली की, झमझम तेथून पळ

काढतो. पद्मजावर याचें विशेष प्रेम आहे. ही एकदां गोव्याहून परत आली तेव्हां याला इतका कांहीं आनंद झाला कीं त्यानें तिला चावून व ओरबडून बेजार केलें.

माझी चिंगीही फार प्रेमांत आली की चाडतां चाटतां काडकन गालाचा नाहीतर नाकाचा चावा घेई. मांजराच्या आवडी फार विचित्र असतात. खिचडीला शेवग्याच्या शेंगा, बटाव्याच्या साली फार आवडतात, तर गंगीला सुपारी, पोपया आणि तोंडलीं फार आवडतात. माझा जांवई वाघ्या हा मुळीच खादाड नाही. परंतु डाळें घरांत आणलें कीं याची धांदल उडते. खिचडीला डोकें खालीं व हुंगण वर अशा अवघड पवित्र्यांत बसायला हवें असतें तर हिच्या आईच्या मानेवर बसे. लोटीला गाणें आवडतें; गंगीलाही आवडत असे. गंगीचें आप्पांवर फार प्रेम होतें. आप्पा बंगलोरला सुमारे वर्षभर होते. ते परत आल्यावर गंगीला अतिशय आनंद झाला. ती सकाळी सात वाजले कीं नेमकीं आप्पांना उठवावयाला जायची. ही अठरा वर्षांची होऊन मेली. मांजरांना आवाज बरोबर ओळखतो. आप्पा घरीं येत तेव्हां बाहेरून “ दार ” म्हणून ओरडत. आप्पांचा शब्द कानीं येतांच रंग्या असेल तेथून धांवत येऊन दाराच्या कडीकडे पहात बसे. काडतां येती तर त्यानें ती कडी काडली असती. प्रेमानें वाडवलेलीं मांजरें अतिशय लाघवी असतात, ती चोरून खात नाहीत.

फार काय ‘खा एकदांची’ म्हणून भस्कन् त्यांना पुष्कळ खायला घातलें तर ती रुसून बसतात, पदार्थाला तोंडही लावीत नाहीत, पण तेंच अन्न, जवळ बसून गोड बोलून एक एक घास घालून भरवले तर सारे खाऊन

भिल्लिणीची बोरें

टाकतात माजराना कृतघ्न, अप्पलपोटी, निर्बुद्ध या विशेषणानी पुष्कळ लोक संबोधतात. तें का तर भाकरीच्या तुकड्याकरता तीं माणसाची गुलाम होत नाहीत म्हणून. माजराला भाकरीची पर्वा नसते. माणसाची असते जे माणूस त्याला आवडतें त्यानें त्याला कधी एक घासभरमुद्धा खाऊ घातले नाही तरी माजर त्यावर अखंड प्रेम करतें व त्याच्याबरोबर कोठेही जायला तयार असतें माझा जावई वाघ्या याला मी अगदी पुस्तकाप्रमाणे माझ्या हातात घेऊन घरी आणतें तो येथे चैनीत राहतो घरची आठवण मुद्धा काढीत नाही. मात्र परवा मला पाच दिवसानी गांवाला जावे लागलें तेव्हां लगेच स्वारी परत आपल्या घरी गेली माजर अन्नाचे मिथें नसतें. तें अत्यंत स्वभिमानी, सतुष्ट व स्वतंत्र वृत्तीचें, आणि दुसऱ्याच्या कारभारांत कधी तोड न घालणारे असतें. इतर जनावरांप्रमाणे त्याला काही शिक्कता येत नाही म्हणून त्याच्यावर निर्बुद्धपणाचाही आरोप करण्यात येतो तें शिकत नाही याचें कारण तें फटक्याच्या भीतीची किंवा खाऊच्या लाचेची पर्वा करीत नाही. मनुष्यप्राण्याच्या कसरतीच्या हौसेची तें फिकीर करीत नाही. परंतु प्रेमानें तें पुष्कळ गोष्टी शिकतें. माझी लोटी माझ्या तोडांतून घास घेते. मांडीवर आडवी होऊन मुलाप्रमाणें चमच्यानें दूध पाजून घेतें.

मांजर फार बुद्धिमान् असतें. एखाद्या अडचणीच्या जागी खाण्याचा कांही पदार्थ ठेवला तर माजर जितक्या लवकर तो पटकावील तितक्या लवकर कुत्र्यालाही तें साधणार नाही. माझ्या मामाची मांजरी शकी (माझ्यावरूनच तिचें नाव ठेवले आहे.) पेल्यांतील दूध ऊन असले तर त्यांत पंजा बुडवून तो चाटते व अशा युक्तीनें सर्व दूध चट्ट करतें. मांजर घरांत असले की उंदराचें भय नाही. इतकेच नाही तर विचूकाट्याचेहि भय

नाहीं. मांजर सापालासुद्धां मारतें. एका नागाची व एका मांजराची लढाई मीं पाहिलेली आहे. नागानें जरा वळवळ केली किंवा फणा वर उचलली कीं मांजर त्यावर पंजा मारी. नाग अगदी रक्तबंबाळ झाला होता. हें द्वंद्व दीड तास चाललें होतें. अखेरीस मांजराची सरशी होऊन नागराज गतप्राण झाले. मांजराचे कटे द्वेष्टेही मांजराच्या निर्मलपणाचे गोडवे गातील. मांजराइतका सुंदर प्राणी मला वाटतें साऱ्या दुनियेंत नाही. त्याचा प्रत्येक हावभाव गोंडस दिसतो. त्याचें बसणें, उठणें, वेढोळें करून निजणें, अंग चाटणें, पंजानें डोकें चाटणें, शेंपटी वर करून चालणें, लाडांत डोकें घासणें, सर्वच किती मनोहर दिसतें. मांजराच्या पिलाचा खेळ म्हणजे तर सौंदर्याची परमावधीच वाटते. यावरून लंडनमध्ये घडलेली एक हकीकत आठवते. एकदा रविवारीं शेवटच्या खेळानंतर मी एकटीच घरीं येत होतें. रात्रीं बाराचा सुमार असेल. वाटेंत एक चार पांच महिन्यांचें मांजराचें पिल्लें एका घराच्या कुंपणाच्या भिंतीवर चढून बसलेलें दिसलें. मीं त्याला जवळ घेतलें, त्याच्याशीं बोललें, एकदोन मुके घेतले आणि फिरून त्याला भिंतीवर ठेवून चालूं लागलें. कांहीं वेळानें माझ्यामागे पाचोळ्यांतून कांहीं तरी सळसळल्याची चाहूल लागली. पाहिले तर हे पिलाजीराव माझ्यामागून येत होते. मी जरा चषापलें. याला घरीं न्यावें तरी पंचाईत. कारण रविवारीं मोलकरणीला सुट्टी असल्यामुळें जेवणाची उष्टीं खरकटीं व उरलेलें अन्न सगळें टेबलावर असणार, तें हें मांजर सांडील, लवंडील, पाडील, फोडील ही भीति. शिवाय विलायतेंत कांहीं भटकीं मांजरे नसतात. उगीच कोणाचें मांजर कसें घरीं न्यायचें ? चोरीचा आळ आला तर ? मीं जरा थांबून प्रेमानें त्याला “ बाळा जाई परतोनि ” असा उपदेश केला पण तें कांहीं ऐकेना, तेव्हां थोड्याशा गंभीर स्वरांत मीं त्याला म्हटलें “ सोन्या, जा आतां घरीं, ह्या भलत्या वेळीं कशी मी तुला घरीं नेऊं ? माझे वडील

भिलिणीची बरे

काय म्हणतील. जा, माझ्या मागे येऊ नको अन् मला त्रास देऊ नको, जा ” असे बडबडत मधून मधून मागे वळून पहात मी पुढे चालले होते कोपऱ्यावर वळते तो माझे शब्द ऐकून एक पोलीसचा शिपायी अस्तन्या वर करून विचारू लागला “ बाई काय भानगड आहे ? ” माझ्या भाषणावरून एकाद्या बाईला रात्री त्रास देणारा कोणी तरी लफग्या असेल असे वाटून शिपाई बोवा आपले कर्तव्य बजावीत मद्दतीला धावून आले होते मी माझ हस् दावीत “ ती पहा भानगड ” असे म्हणून त्या पिलाकडे बोट दाखविलं त्यावेळी त्या धिप्पाड पोलीस शिपायाचा चेहरा चित्र काढण्यासारखा झाला होता आश्चर्य, निराशा, उपहास, हंसू असे किती तरी भाव त्याच्या चर्येवर उतरले होते. शिपायाची फजिती झाली असली तरी आमच्या मार्जार मित्रवर्यांनी मात्र त्या काळे डगलेवाल्याला भिऊन पोबारा केला होता, खरा. ‘ माजर ’ हा विषय निघाला की मला रहावतच नाही. परंतु माजरे आधीच थोड्या लोकाना आवडतात त्याचे चव्हाट अधिक वळीत बसलं तर कांही मडळी त्यातलीही कमी होतील अशी भीति वाटते, तेव्हा येथेच आटोपतं घ्यावे हे बरे

हरवलली छत्री

५

“माझी छत्री कुणी नेली ?” आप्पा गरजलं. दुपारचें तीनसुद्धां वाजले नव्हते. आत्तां यांचें काय नडलें होतें छत्रीवांचून. तीहींच्या आंत नोकरांपैकीं कोणीं गडबड केली तर अशी फैलावर घेतें मी एकेकाला. पण आप्पांची काय तशी हजिरी घेतां येते ? वाकी इतर लोकांना वाटतें कीं मी आप्पांना सासुरवास करतें म्हणून. स्पष्ट बोलणें हा काय सासुरवास झाला ? हे लोक भितात त्यांच्या मिशांना. मला हो कसली त्या मिशांची भीति ? चांगल्या उपटल्या आहेत लहानपणीं दोन्ही हातांनीं.

“कोणीं नेली माझी छत्री ?” खालीं गजर चाललाच होता. मी वर नुसती ह्या कुशीची त्या कुशीला वळलें. पण आजी बिचारी जांवईबोवांच्या छत्रीच्या शोधार्थ खुडबूड करूं लागली. “कुठें ठेवली होती ती छत्री ?” असें आजीनें विचारतांच जांवईबोवांचा सूर वरच चढला. “तें माहीत

असतं तर कशाला हुडकीत बसलो असतो गाढवासारखा । ” मला ओरडायची सवय आहे असा आप्पा आपले नेहमी माझ्यावर आरोप करीत असतात. “ तुम्ही माझ्या दमपट ओरडता ” म्हटले तर ते कबूल करीत नाहीत. बरे, माझी बाजू उचलून धरायला कोणी धजावत नाही. भीति वाटते ना मिशाची !

“ पाहू माझी छत्री पाट्टीस का रे कोठे ? ” “ नाय वा सकाळी मी झाडला नाय ” “ राम, तू घेतलीस माझी छत्री ? नाही ? मग जानकीला विचार पाहू ” सगळें घर ती छत्री शोधायला लागले माजऱ्यासुद्धा कावऱ्या-बावऱ्या होऊन कान मागेपुढे करीत, नाकपुड्या हलवीत, अडीअडचणीतून नाक खुपसून छत्री शोधायला लागल्या. मग त्यांना छत्री म्हणजे एक मोठा थोरला उंदीर वाटला की काय न कळे तेवढ्यात एकीच्या शेपटीवर आप्पाचा पाय पडला ती केकाटली आप्पा रंगातच होते “ चायला सारखी अडमडत असतात पायात पायात ” इतक्यात आमचे कन्यारत्न जानकीबरोबर धावतच शाळेतून घरी आले माजरीचे केकाटणे फाटकातच तिच्या कानी आलें होतें “ काय झाल आजोबा ? लोटीला काय झाल ? तू मारलस तिला ? ” पण तिच्या प्रश्नावलीकडे आजोबाचे लक्ष कुठे होतें. ते जानकीलाच विचारतात,

“ जानकी, तू सईला आणायला माझी छत्री घेऊन गेली होतीस ? ”

“ न्हाई, मी माझी छत्री नेली होती. ही बगा ”

“ मग माझी छत्री गेली कुठे ! ”

“ सकाळी मी झाडल तवा होती. ”

आमच्या कन्यारत्नाची जिज्ञासा जागृत झाली

“ आजोबा कुणाची छत्री ? ”

“ माझी. ”

“ कुठे होती ? ”

“जानकी म्हणते सकाळी इथे होती.”

“कशी होती ”

“मुठीला एक गोंडा होता.”

“मला हवा गोंडा. ऊं...ऊं...ऊं ” केवढा अनर्थ ओढवला आहे ! एक संबंध छत्री हरवली आणि ही पोरटी आपली गोंड्याचे दुमणे घेऊन रडत बसते. काय म्हणावं हिला.

“झाली काय मग छत्री ? मागल्या महिन्यांतच विकत आणली होती. कशाला घेत असतात दुसऱ्याच्या वस्तू. आणि परत जागेवर म्हणून कधी ठेवायच्या नाहीत.....” ती छत्री सांपडेपर्यंत आमच्या तीर्थरूपांचा आकांत चालू रहाणार हें पाहून आम्ही त्या बाबतीत लक्ष घालावयाचें ठरवलें. जिन्यावर माशीं पावलें वाजतांच आप्पा विचारतात, “शकू, तूं घेतली असशील माझी छत्री.”

“मी कधीच कोणाची छत्री घेत नसते. तुम्हीच विसरलां असाल कुठेंतरी.”

“मी आज बाहेर तरी गेलों का ? उगगीच काय ? ”

“मग काल रात्रीं पत्त्याच्या अड्ड्यावर राहिली असेल.”

मध्येच जानकीने तोंड घातलें. “न्हाई. मी सकाळीं झाडली तवां होती.”

“मग मात्र चमत्कार आहे. कायरे तुम्ही कोणी घेतली होतीत ? ”

छत्रीला बोट लावलें नाही म्हणून सर्वजण शपथा घेऊं लागले. शिवाय सगळे नोकर जुने आणि प्रामाणिक. मग घरांतून गेली म्हणायची छत्री. जिनस घरांतून जातो कसा ? “कायरे तुम्ही कोणी पुढलं दार उघडं टाकलं होतं का ? ”

“बाई आमी न्हाई कधीं पुढलं दार उघडं टाकीत. तुमी बाहीर बागेंत फिरतां तवा बरीक असतं उघडं.” झालें. माझ्याच गळ्याशीं आलें. चोर तरी

मिलिणीचा बोर

काय धीट हो ! त्या दिवशी माझ्या चुलत्यांची फाटकापासली सायकल नेली. परवां शेजारच्या वामूच्या सायकलचा दिवा अगदी अगणातून पळवला आणि आत्ता मरळ घरातून छत्री लाववली. पैर्याची तर कमालच आहे म्हणायची

“ पण कायहो आप्पा, आज तुमच्याकडे कोण कोण आल होत ? ”

“ महाजनि आले होते. ”

त्यावर जानकी म्हणते, “ त्यानी न्हाई नेली मी पगितल त्यांना जानाना ”

“ आणखी कोण आले होत ? ”

“ आणखी नाही कोणी आल ”

“ काय ? सवध सकाळभर एकट्या महाजनीखेरीज दुसरं कोणोच आल नाही तुमच्याकडे ! आश्चर्यच आहे मोठ ! त्या दारावरच्या घटेली किती महिन्यात अशी विश्रांति मिळाली नमेल ! ” मी जरा उपहासाने म्हटलें पण आप्पा काय कमी आहेत ? किती झाले तरी ते माझेच वडील ते लगेच म्हणाले, “ तुझ्याकडेच आले होते बापूमाहेब ” हो खरेच. आज सकाळीच बापूसाहेबांच्या मोटारीतून आम्ही चार मंडळी ग्राममुधारणा करायला गेलो होतो खरी कोणी शेतकऱ्यांना खतपाण्याची माहिती देतात, कोणी विहिरी खणतात, कोणी रस्ते करतात, कोणी शेबड्या पोराना आघोळी घालतात, कोणी शाळा काढतात, कोणी औषधं देतात, आमचा आपला तिसराच पथ आम्ही सततिनियमनाची माहिती देतो. देतो कसल्या देऊ पहातो आधी कोणी माझे म्हणणे ऐकून घ्यायलाच तयार नसतें. त्यातून चोरून मारून मागील दारी हळूच कोणी तयार झाले तर म्हणतात, “ वाई हे नग. नरड्यांवाटं घ्यायच औषाध द्या ” मीहि पण त्याच्या भाषेत उत्तर देतं. “ देईन पर तुमी नरड्यावाटं प्वार काढून दावा तवा नरड्यावाट घ्यायचं

औषाध देईन. ” एकदां तर मला एक अशी शिष्यीण भेटली ! म्हणते, “वाई गुदस्तां तुमचा मंत्र ऐकला तर या बारीला मला जुळीं प्वारं झालीं. ” आपण केली असेल चूक आणि त्याचें खापर माझ्या माथीं ! आणि जुळीं झालीं हा काय माझा दोष ? बाकी तीनचार बायकांनीं मात्र नाहीं म्हणायला मला चांगले यश दिलें.

नाहींतरी खेड्यांतल्या बायकांशीं वागणें मोठें कठीण. प्रथम मी आपली खेड्यांत जायचे म्हणून माझ्याकडून चांगली तयारी केली. तिथल्या बायकांना परकें वाटूं नये म्हणून चांगलें टोपपदरीं इरकली लुगडे नेसलें. सरळ भांग काढून चप्प अंबाडा घातला. मोठें कुंकू लावले. पायांत कोंकणी वहाणा घातल्या. मला वाटले पुरे झालें. पण गळा भुंडा होता आणि कपाळाला कुंकू होतें हा विरोधाभास आमच्या मुधारकी डोळ्यांना दिसला नाहीं. बरे इतकेंच करून थांबले असतें तर एकादी ‘ लगीन न झालेली शिकलेली वाई ’ वाटलें असतें. पण एक दिवस माझ्या सईला दाखवायला घेऊन जायची दुर्बुद्धि झाली. हो. मोठा अभिमान वाटतो ना मला तिचा ! झाले. बायका आपापसांत कुजबुजू लागल्या “ नवरा हाय म्हणावं तर गल्यांत काई बी न्हाई, न्हाई म्हणावं तर कुकू लाविती. लगीन झालं न्हाई म्हणावं तर प्वारीला घेऊन येती. कसली आवा हाय काय जनु. ” ही एवढी सगळी भानगड चुकवायला मग आईचें मंगळसूत्र धुंडून काढले आणि ग्राममुधारणेच्या वेष्टांत त्या मंगळसूत्राची भर घातली. एवढें सगळें कशासाठीं तर दुसऱ्याची संतति मर्यादित ठेवण्यासाठी. जाईनात. होईनात का खंडीभर पोरे. मला कशाला फुकटची उठाठेव ? बाकी मीं जेव्हां हें काम हाती घेतलें तेव्हां मला वाटलें होतें की लोक म्हणतील, ‘ आपल्याला पोरं व्हायचा मार्ग खुंटला तेव्हां आतां दुसऱ्यांना बंद करायला सांगते. ’ पण एकाहि सुशिक्षितानें अशी टीका केली नाही. माझ्या काकूच्या म्हाताऱ्या आत्याबाईनें मात्र बरोबर टोला मारला. “ नांदत नाहीस

भिलिणीची चोरें

नवऱ्याजवळ आणि आपल्याला पोर होत नाहीत तेव्हा आता लाड्या कोल्ह्याप्रमाणे दुसऱ्याना शेपट्या तोडा म्हणून उपदेश करतेस ”

असो. छत्रीची कहाणी बाजूलाच राहिली. बापूसाहेब सकाळी घरी आले होते खरे. त्यांनी तर चुकून आप्पांची छत्री नेली नसेल ना ? त्याच्या मोटारीत दोन छत्र्या पाहिल्याचे मला अंधुक अंधुक आठवू लागले. ठरले तपास करायचा. काढली बाहेर सायकल. घातला पावसाचा कोट चढवली टोपी. इतक्यात सईबाईंनी हटकले, “आई कुठे चाललीस ? ” “ मष्णांत. ” माझा कांही शकुनापशकुनावर विश्वास नाही पण नसतें विचारले टवळीनें तर काय बिघडले असतें ? इतकेहि करून कुठे थांबली लंका “ मी येणार ” ची दुरदुर आहेच. “ अग सायकलवर कशी येशील तूं ? ” शेवटी तिला खेळ आणावयाचे वचन दिले तेव्हा एकदाची मुटका झाली त्याकरता पिशवीचें लोढणे बरोबर घ्यावे लागले. लगेच सायकलवर स्वार होऊन आम्ही जोरांनं पाय मारीत बापूसाहेबाच्या घरी येऊन ठेपलों. सायकल बाहेर ठेवली आणि एकएक पायरी वगळून ताडताड जीना चढून वर पोहोचलो. नमस्कार विमस्काराच्या भानगडीत बिलकूल न पडता विचारले,

“ बापूसाहेब, आज सकाळी चुकून तुम्ही आप्पाची छत्री आणलीत काय ? ”

“अं ? मी ? आप्पाची छत्री ? कशाला ? ” बापूसाहेब माझ्याकडे आश्चर्यानें पाहूं लागले. तेव्हां खाली बसून त्यांना सर्व प्रकरण समजावून सांगितले. हो. जरी गेले दोन तीन तास आमचे घर छत्रीच्या शोधार्थ खाली वर झाले असलें तरी बापूसाहेबांना कसा एकदम उलगडा होणार ? सर्व हकीकत ऐकून घेतल्यावर त्यांनीं आपल्या शोफरला बोलावले.

“ काय रे सकाळी माझ्याजवळ छत्री होती का ? ”

“ होय साहेब ”

“ मग ती आहे का ? ”

“ होय आहे. ”

“ माझीच आहे ती हे ? ”

“ होय आपलीच आहे. ”

त्याबरोबर मी प्रश्न केला,

“ पण मोटारीत दोन छत्र्या होत्या. ती दुसरी कोणाची ? ”

“ ती त्या नर्सबाईची असेल. ”

“ नर्सबाईची छत्री पुढे त्यांच्याचजवळ होती. मागे दोन होत्या. तूच नाही का मला ती उघडून दिलीस ? ”

“ ती काकासाहेबांची होती. मां मघाच पोंचवली त्यांच्याकडे. ”

“ काकासाहेब तर पावसाचा कोट टोपी घालून आले होते. शिवाय काठी होती त्यांच्याजवळ. ”

“ हो. बरोबर आहे तुमचं म्हणणं, शकूनाई. काठी आणि छत्री दोन्ही कांही कोणी बरोबर घेत नाहीं. ”

बापूसाहेबांनाहि माझ्या अवलोकनशक्तीचें कौतुक वाटूं लागलें होतें. इतक्यांत शंका येऊन ते फिरून विचारतात,

“ पण तुमची छत्री मोटारीत आली कशी ? तुम्ही आणली होतीत ? ”

“ मीं नव्हती आणली. ” डोकें खाजवीत मी म्हणालें.

“ हा म्हणतो माझी छत्री मी नेली होती. मग तुमची छत्री मोटारीत कुठून आली ? ”

“ मी सांगतें बापूसाहेब. तुम्ही आमच्या घरीं उतरलां तेव्हां आपली छत्री गाडीतच ठेवली असेल आणि जातांना चुकून आमची उचलली असेल. माफ करा हं, पण छत्रीची तुम्हांला संवय आहे जरा. ” माझे डोकें आतां चांगलेंच चालूं लागलें होतें.

“ तुम्ही म्हणता तशी मला छत्रीची सवय आहे हे मात्र अगदी कबूल ”

“ आणि हें खर असेल तर आमची छत्री आता काकासाहेबाकडे असली पाहिजे हो की नाही ? ” वा ! माझा कयास जर खरा ठरला तर माझ्या अकलेची तारीफ करावी तेवढी थोडीच

“ वरं मग मी आता काकासाहेबाकडे जाऊन पहाते ” मी उठूं लागताच वापूसाहेबानी चहा वगैरे घेण्याचा आग्रह केला. पण छे ! थावण्याचा मला मोहमुद्दा झाला नाही. त्या छत्रीच्या शोधाची धुंदीच जणुं माझ्यावर चढली होती. फरारी झालेल्या खुनी माणसाचा तलास लावणाऱ्या उत्साही पोलिसाला अशीच धुंदी चढत असेल का ? खाली येऊन सायकल हातात घेतली आणि हातानली पिशवी दिव्याच्या खुटीला अडकवली व टोपी शोधूं लागले. टोपी नाही ! वर राहिली असेल असें वाटून तेथेंहि चटकन् पाहून आले तेथेही नाही ! लांबविली कोणीतरी ! रस्त्यावरची एकदोन पोरे मिस्किलपणे माझ्याकडे पहात होती. त्यांचेच बहुधा हे काम असावे कारण मी आलें तेव्हा “ बघ टोपी बघ ” “ आवाच्या डोईवर टोपी ” अशी कुजबूज माझ्या कानी आली होती मी कधी असल्या चेष्टाकडे लक्षच देत नाही. आपल्या बुद्धीला पटेल तें आपण करायचे. रूढी, टीका याची काडीइतकी पर्वा करायची नाही हें आपले सत्त्व पण टोपी गेली की ! परवाच हुद्दाम कोटाच्या रंगाची अशी शोधून मामानें मुंबईहून पाठविली होती. आता त्या टोपीच्या शोधाला जायचें की छत्रीचा शोध चालू ठेवायचा ? अर्थात् हाती घेतलेले काम आर्वी करायचें—असे ठरवून मारली टांग नी थडकले काकासाहेबाच्या फाटकापाशी दोन्ही फाटके लावलेली. सदा लावून ठेवायचीं तर करायची कशाला ती एवढी मोठी फाटक ? सायकल फाटकाशीच ठेवली आणि आंत गेले. काकासाहेब चारपाच मंडळीबरोबर गप्पा मारीत चहा घेत होते. आमच्याहि हातात एक पेला पडला. पाहिले ? मघाशी बापूसाहेबाकडे चहा नको म्हटल

तर इथं दारांत पाऊल ठेवताक्षणी चहा ! निष्काम बुद्धीनें कर्म करणाऱ्याला भगवान असेंच फळ देतात !

काकासाहेबांना थोडी हकीकत सांगून “आज सकाळी तुम्हीं बरोबर छत्री नेली होती का ?” असें विचारले. त्यांनीं साफ नाहीं म्हटले. मग झाले. आमचा तर्क खरा ठरला. त्यांची म्हणून पोचवलेली छत्री आमचीच असली पाहिजे. सिद्धच झाले मुळीं. याला म्हणतात गणिती डोके. आणि लोक मला घालून पाडून विचारीत असतात कीं “तुम्ही गणिताच्या इतक्या” — म्हणजे दोनच — “परीक्षा दिल्यात त्याचं पुढे काय चीज केलंत ?” जाऊं दे.

आतां ती छत्री घेऊन कधीं एकदाचीं घर गांठतें असें मला झाले. रोज तासन् तास घुटक्या मारीत चहा पिणारी मी गटागट चहा घशाखालीं ओतून निघाले. बाहेर एक छत्री होती. काकासाहेबांनीं “ही तुमची आहे का ?” म्हणून विचारलें ! मीं कधीं आप्पांची छत्री न्याहाळून पाहिली होती ! एक-मेकांच्या कारभाराची उठावेच करण्याची आमच्या घरची रीतच नाहीं मुळीं. छत्री केव्हां आणली, कुठे घेतली, काय पडलें, कशो आहे, मला कशाला त्याची पंचाईत. पण आतां काकासाहेबांना काय सांगायचें ? आपलें अज्ञान दाखवायचें ? छे ! उलट प्रश्न करायचा “तुमची नाहीं ना ? मग आमचीच.”

असें म्हणून घेतली छत्री, मारली खाकोटीला आणि गांठली सायकल. निघालें घरीं. अरे हो ! सईला खेळणें घ्यावयाचें होतें नाहीं का ? वाटंत एका दुकानाशीं थांबलें. आंत जातांना पिशवी पाहूं लागले. पण ती होती कुठें ? दिव्याच्या खुंटीला ठेवली होती. मग ? नेली वाटतें कुणी. बरे तर बरे सायकल नाहीं लांबवली. येत नसेल चोराला सायकलवर बसायला. म्हणून नुसतीच पिशवी नेली असेल. माझा अंदाज चुकायचा नाहीं पण चुकला नी बरोबर असला तरी पिशवी का परत येणार आहे. आतां

भिल्लिणीची चोरे

सईचें खेळणे कसे ध्यावयाचें ? घेतलें नाही तर मटवी जीव ग्वाइल माझा. मग ? हं ! उधार ध्यायचें ! हंसत देईल दुकानदार नाव आहे ना चापाचें घेतलें एक किमतीचे खेळणें हो एवीतेवी पैसे काहीं आता ध्यावयाचे नाहीत मग उगीच चिम्कूपणा कशाला ? पुडकें मायकलला अडकवून घरो आलें आता शिनाफीनें छत्री सापडून दिल्याबद्दल आप्पाकडून चागले बक्षीस उपटायचेंच हो ! उपटायचेंच म्हटलें पाहिजे कारण हे कोकणचें भटजी आपण होऊन का कधीं देणार आहेत ? काय उपटावें बरे ? अशी मनोराज्यें करीत छत्री आप्पांजवळ दिली, तर म्हणतात, “ ही नव्हे माझी छत्री माझी नवीन होती ही कसली जुनी घाणेरडी आहे ” सीताकान्तस्मरण जयजयराम सर्व परिश्रम व्यर्थ, उघडून पाहिली तर खरोखरच ती छत्री फाटकी होती आणि दोन ताराहि मोडलेल्या होत्या नको असलेली ब्याद तर काकासाहेबांनीं माझ्या गळ्यांत अडकवली नाहीना, असा अधम विचारही माझ्या मनांत डोकावून गेला. आता पुढे काय ? ती फाटकी छत्री घेऊन फिरून काकासाहेबाकडे जायचें ? कदाचित् त्याच्याकडे आलेल्या मंडळीपैकी कोणाची असेल. मघाशीं छत्री नेतांनाच माझ्या ध्यानांत ही गोष्ट यायला हवी होती. पण त्यावेळीं विवेक होता कुठे जी प्रथम हाताला लागली ती उचलली नी चाललें. म्हणून हा नसता हेलपाटा. शेवटी काकासाहेबाच्या घरीं पोहोचले तो ते लिहीत बसले होते छत्रीचे रडगाणे फिरून गाऊन दाखविलें. मंडळीपैकी कोणी छत्रीची अदलावदल झाल्याविषयी बोललें नव्हतें. कशाला बोलतील ? आपली फाटकी छत्री जाऊन आयती नवी हाती आल्यावर कोण कशाला बोलेल ? मग आता काय ? त्या मंडळीपैकी प्रत्येकाकडे जाऊन चौकशी करायची ? पण आता ही जुनी छत्री कोण पटवून घेणार ? छे ! हें फुकटचें लचाड झालें या सगळ्याला कारण काय ? तर आमची दुसऱ्याच्या कारभारात तोड न घालण्याची वृत्ति ! आप्पांच्या

छत्रीची खडा न् खडा माहिती असती तर हा प्रसंग का येऊन ठेपता ? पण आतां काय ? हा शोध मध्येंच सोडून द्यायचा ? छे छे—कधीच नाही. गीतेंत काय सांगितलें आहे ? कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । ठरलें. जायचें घरोघरीं. आपण चुकारपणा करायचा नाही. प्रत्येकाच्या घरीं जायचे त्यांच्या ठिकाणांचे पत्ते टिपून घेतलें नशिवांनं दोन घरचीच मंडळी होती. हो पांच घरची असती तर काय ध्या. कागद खिशांत घालीत आम्ही बाहेर आलों, तर सायकल बेपत्ता.

छान. टोपी गेली, पिशवी गेली आणि आतां सायकल. इतकेंहि करून छत्री नाही ती नाहीच. देव जशी परीक्षा पाहतो आहे माझी. पाहूं दे. आपणही कांहीं धीर सोडणार नाही. त्या छत्रीचा तलास लागेपर्यंत इतर गोष्टींचा विचारसुद्धां करायचा नाही. येऊं देत किती संकटें येतात ती. माझ्या जागीं दुसरी एकादी असती तर ती छत्रीचा विचार सोडून देऊन सायकलच्या मागें लागती. किती झालें तरी सायकल कुठें आणि छत्री कुठें ? पण असली रुपये आणे पै वृत्ति आमच्या गांवोच नाही मुळी. आप्णांनीं नाही हजारों रुपयांवर लाथ मारून फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये ७५ रुपयाची नोकरी पत्करली ? एक ध्येय पुढें ठेवलें कीं तें गांठायचें हें मला ठाऊक ! आप्णांची छत्री हाती पडेपर्यंत तिचाच शोध करायचा. दुसरी तिसरी बात नाही. टिपून घेतलेल्या दोन्ही ठिकाणीं जायचें. आतां सायकल गेली तेव्हां टांगा करणें भाग झालें. पण पैसे होते कुणाजवळ ? दुकानदाराजवळ उधारी मागता येते तशी टांगेवाल्याजवळ थोडीच मागता येईल ? इतक्यांत एक टांगेवाला माझ्याजवळ येऊन थबकला. “ बाई टांगा ? ”

“ हवा आहे पण कवडी नाही माझ्याजवळ, चालेल ? ” “ नसली म्हणून काय झालं ? पैसे कुठें पळून जातात ? मी तुमास्नी न्हाण व्हाता तवापासून पगतो. कौलीजांत झगा घालून हिंडत व्हाता तवापासून. बसा. ”

बरे तर बरे 'झगा घालीत व्हता तवापासून' म्हणाला कारण त्याच्या आधीची अवस्थामुद्धा असतेच की ? तिचाच उल्लेख केला असता तर काय घ्या. असो. इतका आपलेपणा दर्शवल्यावर टाग्यात तर वसलेच पाहिजे मी झटकून कोट उतरला आणि चढून टाग्यात बसले "कुठ जायाच" असे शब्द कानी येताच कागदावरील पत्ते पाहिले काकासाहेबानी ते सांगितले तेव्हा कानानी ऐकले होते आणि हातांनी टिपून घेतले होते, पण ते डोक्यात कुठे शिरले होते ? चित्त एकाग्र झालें असता अशीच अवस्था होते कानानी ऐकू येत नाही, नाकानें वास येत नाही, खाळें तरी चव समजत नाही, स्पर्श केला तरी कळत नाही. ज्या सगुण रूपाचे ध्यान करता करता समाधी लागते तेवढे रूपच केवळ मनश्चक्षुःना दिसतें ? मला तरी छत्री-शिवाय दुसरे काय दिसत होतें ? मग टिपून घेतलेल्या पत्त्याचा बोध कसा होणार ? फिरून पत्ते वाचले तर एक टिळकरस्त्याकडला होता आणि दुसरा शनिवारातला असणारच दोन्ही जवळ जवळ अमते तर आमची परीक्षा कठीण कशी होती ? दोन्ही ठिकाणे शहरच्या दोन टोकाला असायची. पहिल्या ठिकाणी छत्रीचा शोध लागायचा नाही हे सर्व विधि-लिखितच असलें पाहिजे निदान दुसऱ्या ठिकाणी छत्री दृष्टीस पडो म्हणजे मिळवली ! नाहीतर तेथून ती इतर कोठे प्रवासाला गेलेली असायची अशा तऱ्हेने विचार करीत मी पहिल्या ठिकाणी येऊन ठेपले. तो केवढे आश्चर्य ! सकाळी काकासाहेबाच्या घरी भेटलेले एक आवासाहेब टागा वाजताच गडबडीने बाहेर आले आणि मनकवड्याप्रमाणे एकदम म्हणाले, "छत्रीची अदलाबदल झाली ना ? वाटलच मला आणलीत का माझी छत्री ? बरं झाल आज बारा वर्षे ही छत्री वापरतो आहे. फक्त तीनदा कापड बदलल. सकाळी जेव्हा का हरवली असं वाटल तेव्हा काय वाटल जिवाला तें सांगतासुद्धा येत नाही जरा विचार केल्यावर मलाहि वाटलं की चुकून तुम्ही नेली

असेल. लगेच गळ्याला तुमच्या घरी पाठवलासुद्धा. अहो अगदी चैन पडेना. ” काय एकेक मासले असतात स्वभावाचे ! कोणाला नेहमी नवेनवे प्रेमविषय हवे असतात तर कोणाला जुन्याचीच चटक लागते. त्यांचा हर्षवायु जरा ओसरल्यावर टाग्यांतूनच मीं विचारले,

“ बरे मग आमची छत्री आतां तुमच्या कडे असेल. ”

“ हो खरंच की, माझी छत्री सांपडल्याच्या आनंदात तुमच्या छत्रीचं मी विसरूनच गेलो पण उतरा की खाली, आतां चहा घेतल्याखेरीज जायचं नाही. ” माझ्या मनांतून मुळींच उतरायचे नव्हतं. छत्री सांपडल्याचा अत्यानंद मलाहि झाला होता. आणि ती घेऊन त्याच तांग्यांतून मला सरळ घरी जायचें होतें. पण आबासाहेबांच्या पुढें माझे कांहीं चालले नाही. त्यांनीं तांगेवाल्याचे पैमे सुद्धां चुकते केले. “ नको, मी देतें ” असेंहि मला म्हणता येईना. तेव्हां निमूटपणें खालीं उतरून त्यांच्या वृद्ध छत्रीचें पुराण ऐकण्याची मनाची तयारी केली. चहा घेतल्यावर मी जायला उठलें. तेव्हां आप्पांची छत्री माझ्या हाती आली. बाहेर पावसाची थोडी बुरबुर होती. तेव्हां आतां एवढ्या अक्कल हुशारीनें मिळवलेलें छत्र ऐटीत डोक्यावर धरून घरीं जायचे ठरलें आणि कोट पाहूं लागले. कोट राहिला टांग्यांत ! बरोबर आहे. टोपी, पिशवी आणि सायकल तिघांनाही आयुष्यांत बदल हवासा वाटला. कोटानें तरी आतां दुसरा धनी कां न बघावा ? कांहीं का असेना ! आप्पांची छत्री तर हिकमतीनें परत आणली कीं नाही ? विजय म्हणावा तर याला. मध्यंतरी प्रचंड नुकसान झालें म्हणून काय झाले ? कुरुक्षेत्रावर पांडवांनीं विजय मिळवला तेव्हां त्यांचें काय थोडें नुकसान झाले होतें ? माझे त्यापुढे कांहीच नाही. बापूसाहेब, काकासाहेब, आबासाहेब, प्रभृति साहेबबहादुरांच्या छावण्यांतून छत्री तर सहीसलामत परत आणली कीं नाही ? आप्पा एवढे सीनिअर रँगलर झाले

भिलिणीचीं बोरें

पण जन्मात तरी कधीं त्याचे डोकें असें चाललें असतें का ? नाहींतर तुमची
लेक पहा म्हणावें

फ्रेंच लोकांच्या जीवनांत विनोदाचें स्थान

६

फ्रान्स हा देश जरी विनोदाचें आगर म्हणून समजला जात असला तरी फ्रेंच विनोद गोष्टीवजा किंवा चुटकेवजा बहुधा नसतो. तो विजेसारखा एकदम लकलकून मागून विरून जात नाही की त्यानें पोट धरधरून हंस् येत नाही. पण तो गरीबश्रीमंत, बायकापुरुष, आबालवृद्ध या सर्वांच्या ठायीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत, झोंपेत आणि जागेपणी सारखा नाजुक नाजुक गुदगुल्या करीत असतो. 'संशय कळोल', 'मारून मुटकून वैद्यबुवा', 'रावबहादुर पर्वत्या' वगैरे जीं फ्रेंच नाटकांचीं सुंदर रूपांतरे मराठींत झाल्लीं आहेत, त्यावरून फ्रेंच विनोदाची कल्पना येते. तो विनोद प्रसंगनिष्ठ व स्वभावनिष्ठ असतो. त्यांत शब्दांच्या कोट्या, किंवा बीभत्स रस फारसा आढळत नाही. फ्रेंच माणूस कितीही दुःखांत अथवा अडचणींत असला तरी त्याला आयुष्यांतील विनोदी वाजू कधींहि दिसल्याशिवाय रहात नाही.

भिलिणीची चोर

मावकार व चोर

एकदा एक मावकार एका कुळारुडून आपली रक्कम वसूल करून घरी जात होता याचा मुगावा एका चोराला लागून त्याने वाटेत त्याला गाढून पिस्तुलाची त्याला भीति दाखवून त्याच्या कोटाच्या आतल्या खिशातील पैशांचे पाकीट लाबवले व तो चोर परत जाऊ सांगला इतक्यांत सावकार म्हणतो “अहो दोस्त ! जरा थावा माझ्या विजारीच्या खिशात आणखी चार मुठे पैसे उरले आहेत तेही घेऊन जा मला त्याची अडचण होत आहे ” चोराने हसत उत्तर दिले “ उदार पुरुषा ! मला सध्या त्याची जरूरी नाही तेव्हा अम करा की तुम्हाला रस्त्याने जो पहिला भिकारी भेटेल त्याला माझी आठवण काढून ते चार पैसे देऊन टाका म्हणजे आपणा दोघानाही पुण्य लागेल; खरं की नाही ? बर, रामराम ” या गोष्टीवरून उत्तरप्रत्युत्तर देण्यात फ्रेच लोक किती पटाईत असतात याची कल्पना होते

जावई पसत पडला

एकदा माझ्या एका फ्रेच मैत्रिणीची एका तरुणाशी पुष्कळ ओळख झाली त्याचे एकमेकांवर सपाटून प्रेम बसले व त्या दोघानी लग्न करावयाचे ठरवले आणि त्याप्रमाणे माझ्या मैत्रिणीने ही बातमी आपल्या आईला कळवली व भावी जावयाची ओळख करून देण्यासाठी तिने आईला व आपल्या मित्राला सरोवराकांठी उपाहारगृहात चहाला बोलावले. चहानंतर तो तिथे एका लहानशा होडीत बसून सरोवरावर हवा खायला गेली तो एकटाच वल्हवीत होता व वल्हवण्यात तो मोठा पटाईत होता होडी किनाऱ्यापासून बरीच दूर गेली. गप्पाटप्पा यष्टामस्करी चालली होती. सासूबाईंना जावई पसत पडलासा दिसत होता. इतक्यात त्यांनी त्याला विचारले,

“ कायहो तुम्हाला पोहता येतं का ? ”

त्यानें सविनय उत्तर दिले “ येतं थोडसं. ” सासूवाई पुन्हा विचारतात “ बुडणाऱ्या माणसांना बचावण्याइतकं ? ” जांवईबुवांनीं उत्तर दिलें “ होय. पण एका वेळीं एकाच माणसाला बचावतां येईल, कारण बुडणाऱ्या माणसाला धरायला एक हात लागतो व पोहायला एक हात लागतो. ”

तुम्ही कोणाला वाचवाल ?

हें ऐकतांच सासूवाईचे डोळे चमकले व त्यांनीं खोचून विचारलें “ अस्सं होय ? मग समजा, ही होडी कलंडली आणि आम्ही दोघी बुडूं लागलों तर तुम्ही मला वांचवाल कीं माझ्या मुलीला ? ” जांवई एक क्षणाचाही विचार न करतां म्हणाले “ मी आपल्याला कांठांपर्यंत सुरक्षित नेऊन पोचवीन व परत येऊन मी माझ्या मैत्रिणीबरोबर जलसमाधी घेईन. ” हें उत्तर ऐकून सासूवाई बेहद्द खूष झाल्या आणि माझ्या मैत्रिणीला तर अस्मान ठेंगणें झाले !

या गोष्टीवरून आपल्याला दिसून येईल कीं शिष्टाचार व सौजन्य हे गुण विनोदाइतकेच फ्रेंच लोकांच्या ठायीं मुरलेले आहेत. फ्रेंच लोक वादांत आपल्या प्रतिस्पर्ध्याला अगदीं चीत करतील; परंतु उद्धटपणें कधीं बोलणार नाहीत. उपहासांत तर ते कोणालाच हार जाणार नाहीत. परंतु त्यांचा उपहास नेहमीं मार्मिक असतो. नुसत्या शिष्यांची मालिका ते कधींच गुंफित बसणार नाहीत, किंवा उर्ध्वपणें कुणाची टार उडवणार नाहीत.

१८८७ च्या सुमारास फ्रान्समध्ये *Boulangier* (बुलांजे) नांवाचा एक जनरल होऊन गेला. तो फार लोकप्रिय झाला होता व तो नेपोलिआंप्रमाणें सर्व देशाचा पुढारी होईल कीं काय अशा प्रकारची भवति न भवति त्यावेळीं होत असे. खरोखर पाहिलें असतां जनरल बुलांजे अगदीं सामान्य प्रतीचा माणूस होता व ऐन आणीबाणीच्या प्रसंगीं आपला जीव वांचवण्याकरितां पळ काढून त्यानें आपली खरी अथवा खोटी किंमत फ्रेंच लोकांना पुढें पटवून दिली. परंतु त्याच्या भरभराटीच्या दिवसांत एकदां

भिलिणीची बोंर

मोठा वाद माजला व जनरल बुलाजेच्या बाजूने पुष्कळ लोक बोलले व प्रत्येकाने हा एक प्रतिनेपोलिऑ आहे किंवा हा एक सवाई नेपोलिऑच आहे अशा अर्थाचे उद्गार काढले

प्रतिपक्षातील लोकानी ही स्तुतिस्तोत्रे बराच वेळ ऐकून घेतली व त्याच्या पुढाच्याने उठून गंभीरपणे बोलायला सुरवात केली तो म्हणाला “आज ६० वर्षांच्या एका व्यक्तीची नेपोलिऑबरोबर बरीच तुलना केली जात आहे. पण सज्जनहो, लक्षात ठेवा की नेपोलिऑच्या वयाला जेव्हा ६० वर्षे पुरी झाली त्यावेळी तो सत्पुरुष केव्हाच मरून गेला होता ! ”

ब्लूम याचे राजकारण

परवा प्रेंग्वार नावाचे एक फ्रेंच वर्तमानपत्र वाचताना *Blum* (ब्लूम) आणि त्याचे अनुयायी यांच्या राजकारणाविरुद्ध एक लेख माझ्या नजरेस आला; त्याचा गोषावारा मी आपणाला सांगते.

ब्लूम आणि मडळी फ्रान्सचे मंत्री नसून स्टालीनचे मंत्री आहेत, त्यांना फ्रान्सचे हित साधायचे नसून सोव्हिएट रशियाचे कल्याण करायचे आहे. फ्रान्सला त्यांना लढाईत खेचायचे आहे. रशियाच्या भजनी लागून त्यांनी अनेक फ्रेंच तरुणांचे स्पेनमध्ये बळी दिले आहेत आणि सोव्हिएट रशियाला खूष ठेवण्याकरता ते फ्रेंच सैन्य चीनच्या मदतीला पाठवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करीत आहेत आम्ही रशियाकरिता का लढावे ? रशियाने आमच्याकरता काय केले आहे ? आपला डाव साधण्याकरता त्यांनी इटलीत व आमच्यात वाकडे आणले. महायुद्धात ऐन वेळी आमचा विश्वासघात केला आणि आमचे कर्जाळ घेतलेले कोट्यावधि फ्रँक साफ परत करण्याचे नाकारले आम्ही त्यांना कां सहाय्य करावे ? ब्लूम प्रभृति मंडळीना सोव्हिएट रशियाकरिता लढायचे असेल तर खुशाल त्यांनी स्वतः तांबडे भडक पोशाख घालून स्टालीनच्या सैन्यांत दाखल

व्हावें. आणि रस्त्याचे सडे व प्रेतांच्या राशी पाहिल्यावांचून त्यांची राक्षसी तहान भागत नसेल तर त्यांनीं आपल्या कंपूतूनच ही सामुग्री पुरवावी.

आमची खाशी स्वारी

याच वर्तमानपत्रांत एकदां एका लेखकाला तो अफू पीत असतांना सांपडल्यामुळें, पकडून तुरुंगांत टाकल्याबद्दलची हकीकत सांगतांना बातमीदार लिहितोः—चीन देशांत तर अफू पिणाऱ्या लोकांना देहान्त शिक्षा देतात. त्यांची निशा उतरवण्याचा हा उपाय निःसंशय अधिक परिणामकारक आहे. व्होल्तेअर या प्रसिद्ध फ्रेंच लेखकाचें नांव आपण सर्वांनीं ऐकलें असेलच. त्याचें लिखाण फार कांतिकारक व त्याची लेखणी मोठी तीक्ष्ण असे. व त्यामुळें त्याचें लिखाण अनेक वेळां जप्त केलें जात असे व केव्हां केव्हां त्याला पकडण्याचे हुकूमही सरकारांतून सुटत असत. त्यापासून स्वतःचा बचाव करण्यासाठीं तो फ्रान्सच्या सरहद्दीवर रहात असे. मरणाच्या आधीं तो एकदां फ्रान्समध्ये येत असतां त्याला देशाच्या हद्दीवरच्या अधिकाऱ्यांनीं विचारलें कीं “ फ्रान्समध्ये नेण्यास बंदी असलेल्या कांहीं वस्तू तुमच्या जवळ नाहीत ना ? ” व्होल्तेअरनें गालांतल्या गालांत हंसत उत्तर दिलें, “ फ्रान्समध्ये नेण्यास बंदी असलेली वस्तू ना ? असली तर आमची खाशी स्वारी ही एवढीच एक वस्तू असूं शकेल. ”

नोकरही विनोदी

नोकरचाकरमुद्दां आपलें काम करीत असतांना आपल्याला हंसायला संघी केव्हां मिळेल याची जणूं वाटच बघत असतात. एकदां दुपारीं तिहींच्या सुमारास मी एका दुकानांत कॉफी प्यायाला गेलें, ही वेळ म्हणजे सर्वांची ऐन कामाची वेळ. तेव्हां चहाकॉफीचें दुकान त्यावेळीं अगदीं रिकामें होतें.

भिल्लिणांची बोर

व तेथे गिन्हाईक अशी मी एकटीच होते काहीं वेळाने एक माणूस तेथे आला. त्याच्या पोषाकावरून तो जर्मन असावा असा अंदाज मी बांधला तो एका टेबलाशी बसला, मग उठून दुसऱ्या टेबलाजवळ जाऊन बसला; तेंही त्याला पसंत पडले नाही म्हणून फिरून उठून डबे बस, तिथे बस, अशी त्याची चुकवूळ चालली होती.

दुकानातला नोकर हा प्रकार बघत होता व त्या गिन्हाईकाजवळ जाऊन गंभीर मुद्रें म्हणतो “ नाही ना कुठेच जागा सापडत ? अहो ! गर्दीच्यावेळीं हे असच चालायचे ”

त्याची ही मल्लीनाथी ऐकून मला तर हसू आवरेना, असा

विडी ओढण्याची परवानगी

कोंफी घेऊन झाल्यावर मी एका सिनेमाला गेले त्यावेळी मी बऱ्याच विड्या ओढीत असे; फ्रान्समध्ये काही सिनेमातून विडी ओढण्याची मनाई असते म्हणून मला माझ्या जागी नेऊन बसवणाऱ्या डममाला मी विचारले “ इथे विडी ओढायची परवानगी आहे का ? ”

तो प्राणी एक डोळा मिटून हळूच म्हणतो “ विडी ओढायची परवानगी ना, आहे बाईसाहेब, चोरून ओढण्याची आहे परवानगी ! ”

विनोदाचे बाळकडू अगदी उपजतच मुलाना पाजले जातें, फ्रान्समधील बोरणा बोरणारी मुलमुद्धा अशी चुणचुणीत उत्तर देतात की, एकाद्या वकिलालाही निरुत्तर करतील माझी तीन सव्वातीन वर्षांची एक ‘ मोठी ’ मैत्रीण होती तिचे नाव निकोल एक दिवस स्वारीने घरात बरेच कारभार केले होते व सध्याकाळी तिची आई त्या सर्व पराक्रमाचा पाढा माझ्याजवळ वाचीत होती निकोल जवळच वसून ठोकळ्याशी खेळत होती नजर होती ठोकळ्याकडे, पण कान होते आईच्या बोलण्याकडे.

भंडावून सोडण्याचा निश्चय

मला सर्व गाव्हणीं सांगून झाल्यावर तिची आई म्हणते “ बघा, बघा ! कशी साळमुद्रासारखी बसली आहे ! आतां येतं आहे कां ऐकायला माझं बोलणं ! ”

निकोल आपलें ठोकळे मांडीतच बोंबळ्या बोलांत बोलते, “ नाही आई; मी किनी अगदीं बहिरी आहे ! ”

ह्याच माझ्या छोट्या मैत्रिणीबरोबर खेळण्यांत फिरण्यांत मी तासच्या तास घालवीत असं. एक दिवस आम्ही दोघी फिरायला गेलों असतां तिनें मला भंडावून सोडायचें मनांत घेतले होतें. मी कांहीं सांगितले तरी तिचा आपला एक प्रश्न “ कशासाठी ? ”

मी शेवटी कंटाळले व म्हटलें “ हें बघ निकोल, आतां फिरून तूं जर मला ‘ कशासाठी ? ’ म्हणून विचारलंस तर मी तुझं नकटं नाक खाऊन टाकीन ! ”

तरी बाईसाहेब लगलीच विचारतात, “ कशासाठी ? ” आतां काय बोलणार मी ! तिचा एक मुका घेऊन गप्प बसलें.

थोडें पुढे गेल्यावर स्वारीनें मला भंडावून सोडायची दुसरी एक युक्ति शोधून काढली. जें कांही नजरेस पडेल तें काय आहे, म्हणून विचारायचें. मग ती वस्तू माहीत असली तरी सुद्धां. कांही वेळ मीं तिच्या प्रश्नांची सरळ उत्तरे दिली. “ मोटार, घोडा, झाड, सायकल दिवा, ट्रॅम ” वगैरे.

तो हत्ती आहे !

इतक्यांत एक कुत्रें समोरून गेलें. राणीसाहेबांनीं विचारलें “ तें काय आहे ? ”

भिल्लिणीची चोरे

मीं सांगितल “ तें ना ? तो एक हत्ती आहे. ”

निकोल म्हणते “ हत्ती इतका लहान असतो वाटतं ” ?

मी म्हटलं “ नाही का ? ”

ती फिरून म्हणते, “ आणि त्याला मोड नसते वाटतं ? ”

मीं म्हटलं, “ खर का ? ”

निकोल पुढे विचारते, “ आणि त्याचे कान तरी असे अमतात का ? ”

मीं प्रश्न केला, “ मग ? ”

त्यावर ती निकोल ठासून सांगते, “ तो कुत्रा आहे, हत्ती नाही काही ! ”

तेव्हा मी जरा चिडून म्हटलं “ माहीत होतं तर मग मला ग कंगाला विचारलस पोरटे ? ”

निकोलचे उत्तर तयारच होतं “ तुला माहीत आहे की नाही तें पाहण्यासाठी ? ”

मैत्रिणीची ओळख

आमची अशी फजिती झाल्यावर आम्ही थोड्या पुढे गेलो तो तिच्या आईच्या ओळखीची एक बाई येताना तिने पाहिली आणि मला म्हणते “ चल आपण तिच्याकडे जाऊं ? ”

मी म्हटले “ नको, माझी तिची ओळख नाही ”

त्यावर निकोल नोड काढते “ मग मी देईन ना तुमची ओळख करून. लाजतेस काय, चल. ”

तेव्हा मी विचारले, “ कशी ओळख करून देशील ग ? मी तुझ्या आईची मैत्रिण म्हणून ? ”

निकोलला तें पटलें नाही “ आईची कां म्हणून ? माझी मैत्रिण म्हणून ओळख करून देईन. ”

फिरून झाल्यावर आम्ही तिच्या घरी गेलो व स्वारीनें मला जेवायला ठेवून घेतले व मी माझे हात आणि तोंड धुवायला मोरीत गेले. निकोलही माझ्या पाठोपाठ आली. मी तोंडाला सावण फांसला व तो धुवून काढतां काढतां थोडासा माझ्या डोळ्यांत गेला व मी “आई आई” म्हणून जराशी ओरडले.

बाईसाहेब विचारतात, “कां ओरडलीस ?” मीं म्हटलें, “सावण डोळ्यांत गेला म्हणून.”

स्वारी अगदीं खूष होऊन म्हणते, “मग माझ्यासारखीच वेडी आहेस तर तूं !” आमचें जेवण संपलें तरी स्वारीनें “इथेंच राहिलं पाहिजे” म्हणून माझा पदर धरून ठेवला.

“मी उद्यां येईन” वगैरे सांगून पाहिलं पण कांहीं उपयोग झाला नाही. अखेरीस मीं म्हटलें, “मी राहीन पण मला तुझ्या पलंगांत तुझ्याजवळ निजूं देशील ?”

निकोल माझ्याकडे पायांपासून डोक्यापर्यंत पहात व पदराचें टोंक सोडून देत म्हणते, “माझा पलंग कांहीं फार मोठा नाही आहे कांहीं.”

टोपीचा सत्यानाश

निकोलची आई जेमेंन व बाप एदमां यांचीहि अर्थात् माझी फार दोस्ती होती. एक दिवस त्या दोघांचें जरासें बिनसलें होतें. तिला हवी होती नवी टोपी; आणि तो म्हणत होता, इतक्यांत कांहीं जरूर नाही. त्यांचीं दोघांचीं तोंडें दोन दिशेला व माझें मध्यें अशीं आम्ही तिथें बाहेर निघालों. त्या दिवशीं खूप पाऊस पडत होता व जेमेंन ट्रॅममधून उतरतां उतरतां पाय घसरून खालीं पडली. तिच्या हातांतील पिशवी व डोक्यावरची टोपी उडून चिखलांत पडली. तिचा नवरा तिला सांवरायला धांवतां

भिल्लिणीची चोर

धावता त्याचा पाय तिच्या टोपीवर पडून तिचा पुरता मथ्यानाश झाला. जेमेनच्या डोक्याला बरेंच लागले होतें व रक्तहि येत होतें; पण तिकडे बिलकूल लक्ष न देता तिनें उडी मारून एका हाताने ती सपाट झालेली टोपी उचलली व दुसऱ्या हातानें चिखलानें भरलेली पिशवी उचलीत नवऱ्याला म्हणते, “सागा आता, आहे की नाही जरूर नवी टोपी घ्यायची ? आणि जोडीला पिशवीची मुद्दा ? ”

तिच्या कपाळावरचे रक्त कमालाने पुजीत तिचा नवरा म्हणतो, “थोडक्यांत चुकल, नाहीतर तुझी टोपी आणि पिशवी बाजूलाच राहून मलाच नव्या बायकोची जरूर पडली असती ’ ”

वाढदिवसाचा आनंद

एक दिवस माझ्या वाढदिवसानिमित्त मी ह्या दोघाना व आणखी दोन तीन मंडळींना सध्याकाळीं जेवायला बोलावले होतें, जेवण झालें, पत्ते खेळून झाले. गाणी म्हटली. ग्रामोफोन लावून नाचायला मुरवात झाली. रात्रभर मंगळागौर जागवायची असें माझ्या मित्रमंडळींनी ठरवले निकोलचा बाप फार रंगात येऊन मोठमोठ्याने गात होता.

मी त्याला म्हटले, “जरा हळू गा. समोरच्या खोलींत एक माडेकरी आहे तो निजला असेल; त्याला आपल्या कटकटीचा त्रास होईल ”

माझे बोलणे सपतें न संपतें तोंच तो एकदम माझ्या खोलीतून झटकन् बाहेर निसटला व समोरच्या खोलीच्या दरवाज्यावर ठोठावीत त्या गृहस्थाला विचारतो, “काय हो झोप लागली आहे ना तुम्हांला ? माझ्या गाण्याचा त्रास नाही ना होत ? ”

तो गृहस्थ डोळे चोळीत चोळीत बाहेर येऊन म्हणतो, “माझ्या खोलींत होतो बुवा त्रास; पण तुमच्या खोलीत येऊन बसलो तर नाहीं होणार कदा-

चित्. ” झाले; लागलीच तोहि आमच्यांत सामील झाला व एकच हंशा पिकला.

दुसऱ्या दिवशीं रात्रीच्या जाग्रणाने व अचकट विचकट खाण्यानें निकोलच्या बापाला अपचन झालें व बऱ्याच उलट्या वगैरे झाल्या. दुपारीं मी त्यांच्या घरी समाचाराला गेले व उलट्या वगैरे थांबल्या कां म्हणून त्याला विचारलें.

तो म्हणतो, “ नाहीं बुवा थांबत. मला वाटतं यावेळेस मलाच दिवस गेले असावे. कायग जेमेंन, तुझं काय मत आहे ? ” म्हणून आणखी बायकोला विचारतो.

आनंदी जीवन

फ्रेंच लोक ऐहिक सुखाला तुच्छ मानीत नाहींत. दुसऱ्याला उपद्रव न करतां संसारांत जितक्या सुखांचा उपभोग घेतां येईल तितका घ्यावा, जितकी चैन करतां येईल तितकी करावी, जितकें हंसतां येईल तितकें हंसावें अशा वृत्तीचे ते लोक आहेत व म्हणूनच ते दुसऱ्यांच्या उठाठेवी फारशा करीत नाहींत. कारण एक तर त्यांना वेळ नसतो, त्यांना स्वतः संसाराचा शक्य तितका आस्वाद घ्यायचा असतो व दुसरे स्वतःच्या इच्छा एकदां तृप्त झाल्यावर त्यांना दुसऱ्याच्या सुखाचा हेवा वाटत नाहीं. नसत्या कुशंका काढून फ्रेंच लोक कधीं संकटांना सामोरे जात नाहींत किंवा काल्पनिक काळज्यांचा खल करून ते चितेला कधीं पाचारण करीत नाहींत.

आज जग हंसतें आहे ना ? चला, हंसूं या. उद्यांचें उद्यां बघून घेतां येईल; अशा हंसऱ्या वृत्तीनें ते प्रत्येक दिवस साजरा करीत असतात.

दुखणेकऱ्याची गोष्ट

एकदां एक दुखणेकरी एका फ्रेंच डॉक्टरकडे गेला व म्हणाला, “ डॉक्टर, मी लवकर मरणार असं मला वाटत आहे ! ”

भिल्लिणीची चोरे

डॉक्टर विचारतात, ‘ का हो, काय होत आहे तुम्हाला ? ’

तो माणूस उत्तर करतो, “ पहा ना तुम्हीच तपासून. पण मी काही फार दिवस जगत नाही खास. ”

डॉक्टरानी तपासायला मुरवात केली व ते विचारतात, “ विड्याबिड्या फार पिता का ? ’

तो उत्तर देतो, “ छे हो, कवी जन्मातमुद्धा विडी फुंकली नाही. ”

डॉक्टर म्हणाले, “ अमं ? तर मग तुम्ही दारू जग जास्त पीत असणार ! ”

तो माणूस म्हणतो, “ अहो नाही मी दारूच्या एका थेंबालासुद्धा कर्धा शिवलों नाही. ”

सुंदर स्त्रियांचे व्यसन

डॉक्टर भुवया जरा वर चढवून म्हणतात, “ काय विडीहि नाही आणि दारूहि नाही ? हा, मग आता ओळखले सुंदर स्त्रियांचे व्यसन असणार तुम्हाला ! ”

तो माणूस गंभीर मुद्रा करून म्हणतो, “ शिव शिव ! मी अगदी कडकडीत ब्रह्मचारी आहे ! ”

हे ऐकताच डॉक्टरनी स्टेटॅस्कोप खाली ठेवला व ते विचारतात, “ अहो, महाराज ! मग तुम्हाला जगायच आहे तरी कशाकरिता ? ”

शब्दाच्या लडाईत फ्रान्समध्ये कोणीच कोणाला हार जात नाही. मग खुद्द नवराबायकोतच अशातऱ्हेची चकमक उडाल्यावर दोघांच्या शब्दश्रीचा महिमा काय वर्णावा ?

पावसात भिजलेली नवराबायको

मिशेल ड्यूरा याच्या *Troux Six et Neuf* या नाटकांतील एका

प्रवेशांत पावसांत भिजलेलीं नवरावायको एका खेडेगांवांतल्या घरांत येतात. ती आपली भिजून चिंब झालेली टोपी काढूं लागते. नवरा तिच्या टोपीकडे बघत म्हणतो, “अहाहा, काय पण रूप दिसतं आहे तुझ्या टोपीचं ! काढण्याच्या आधीं एका आरशांत बघ. ”

वायको टोपी काढून तिच्याकडे दुःखानें पहात म्हणते, “चूचू. परवांच विकत घेतलेली टोपी. तें कांहीं नाहीं; ही सारी तुमचीच चूक आहे. पाऊस संपेपर्यंत आपण आणखी तिथेंच थांबायला पाहिजे होतं. ”

नवरा म्हणतो, “अग, पण तिथून निघालों तेव्हां पावसाला सुरवात तरी कुठें झाली होती ? ”

लागलीच वायको उत्तर देते, “हो, पण लवकरच मोठी सर येणार हें अजमावायला कांहीं पंचांग बघायची जरूरी नव्हती. ”

नवरा उपरोधिकपणे हंसून म्हणतो, “जसं कांहीं तुझ्या ध्यानांत आलंच होतं. ”

ती जोरांत सांगते, “अर्थातच आलं होतं. ”

फिरून नवरा खोंचून म्हणतो, “तर मग बाईसाहेब नवी टोपी काढून जुनी घालावी एवढीसुद्धां बुद्धि तुम्हांला झाली नाहीं ना ? ”

वायको टोला लागलीच परत करते, “कारण तुम्हीच म्हणाला होत कीं, दोनच मिनिटांचा रस्ता आहे मग कशाला बदलूं टोपी ! मात्र तंगल्या तोडीत तासभर रखडवतां आहांत. ”

नवऱ्याचें उत्तर आहेच, “तूं जरा पाय उचलला असतास तर आपण पाऊस येण्याच्या आधीं केव्हांच येऊन पोचलों असतों. तुला इतकं रेगाळत चालायला कुणीं सांगितलं होतं ? ”

वायको फणफणत म्हणते, “असले उंच टाचांचे बूट घालून तुम्ही तरी दाखवा या खेडवळ रस्त्यांतून भराभर चालून ! ”

भिलिणीची बोरें

नवऱ्याचे प्रत्युत्तर आहेच, “ उंच टाचाचे बूट नसले म्हणून काय झाले ? दोन्ही पेट्याचीं ओझीं तर मीच वाहातो कीं नाहीं ? आणि तरीसुद्धां सारखा चार पावल तुझ्यापुढेच चालतो आहे ”

बायको कुरकुरत म्हणते, “ हो, मला एकटीला मागे टाकून ! ”

नवरा विचारतो, “ मग काय तुला आणखी डोक्यावर घेऊ की काय ? ”

बायको फिरून मूळ पदावर येते, “ तरीसुद्धा माझ्या टोपीच वाटोळ व्हायचं थोडच राहाणार होतं ? ”

नवरा म्हणतो, “ हो आणखी तो दुकानदार टोपी उभार घ्या म्हणत होता तो मी रोख पैसेसुद्धां देऊन बसलो ! ”

बायकोचें म्हणणें आहेच, “ तेंच बरं झालं. नाहीतर आता त्या टोपीची पुरती वाट लागल्यानंतर वर आणखी पैसे द्यायचे असते म्हणजे मनाला जास्तीच चटका बसला असता ”

हा वाद येथे सपला असें आपण समजू नये, पण माझी भाषणाची वेळ सपली तेव्हा आता नमस्कार !

सईला घेऊन मी सुमारे तीन महिने दक्षिणेत भटकत होतें. व्यंकोवाच्या गिरीपासून तीर्थयात्रेला सुरवात केली. लग्नविघ्न कांहीं केलें नाहीं. नुसताच देवाला नमस्कार केला. भटकत भटकत थेट लंका गांठली. माझी एक जुनी मैत्रीण बरोबर होती. शाळेपासूनची मैत्री. मग काय विचारतां, एकमेकीपासून झांकलेलें असें कांहींच नाहीं. शिष्टपणाचें सोंग एक क्षणभरसुद्धां टिकणें शक्य नव्हतें. शिवाय परका मुलूख, परकी भाषा, ना ओळख ना देख. दोघींनाहि जीव अगदीं खालीं पडल्यासारखा वाटला. ती पडली डॉक्टरीण. सदानूकदा तोच पेशा. स्वस्थपणें झोंपसुद्धां घेतां येत नाहीं या लोकांना. त्यांतून डॉक्टरणींना तर मुळींच नाहीं. कारण आम्हां बायकांची पोटें हटकून रात्रींच दुखायला लागायचीं आणि यांना बिचान्यांना रोजचीं जाग्रणें व्हायचीं. “ शकू, अगदीं कुठें तरी लांब जाऊं. जिथें आपल्याला कोणी ओळखणार नाहीं आणि

भिलिणीची बोर

‘डॉक्टर’ हें संबोधनहि कानी येणार नाही अशा ठिकाणी जाऊ ” मला तरी तेंच पाहिजे होतें म्हणून दक्षिणेत जायचें ठरविलें. अगदी शाळेतल्या मुलींप्रमाणे वागून घेतले हंसलो काय, भाडलो काय, एकमेकींच्या खोड्या काय काढल्या, लोकांच्या चेष्टा काय केल्या खा खा खाल्लें काय, भटक भटक भटकलो काय, पाण्यात डुब डुंब डुंबलो काय ! आमचे आम्हालाच ठाऊक केव्हां केव्हा लोक जरा टक्कारून पाहत पण तिला कोणी ‘डॉक्टर’ म्हणून हटकीत नसे आणि “ सुप्रसिद्ध बापाची हीच ती कुप्रसिद्ध मुलगी ” म्हणून माझ्या पाठीमागे कोणी खाकरीतहि नसे. त्यातून एखाद्या गावी राहण्याची अगदीच सोय होणार नाही अशी भीति वाटली की, मी पटकन् बापाचे नाव खिशातून बाहेर काढीत असें. लगेच बडदास्त अग्नी उत्तम ठेवली जाई की, ‘वाटे, खरच आपला बाप फार मोठा माणूस असला पाहिजे !’ त्रावणकोर व म्हैसूरमध्ये तर ही समजूत अगदी दृढ झाली. राहायला पाहिल्या प्रतीचे सरकारी बंगले, थाटाचे जेवण, हिंडायला भल्ली थोरली सलून गाडी; आणि प्रेक्षणीय स्थळे दाखवायला कसलेला वाटाड्या ! या तीन महिन्यात मी इतकीं स्थळे पाहून घेतली कीं, नुसती यादी दिली तरी वाचणारे कंटाळतील, मग वर्णन तर बाजूलाच राहिले आणि हे सर्व फुकट बरे का ! अथवा बापाच्या पुण्याईवर म्हणा हवे तर. पण बापाची तरी कसली, माझीच पुण्याई म्हटली पाहिजे. कारण याच सुमारास आजचे आप्पा स्वतःच बंगलोरला महिनाभर काही कामाकरिता राहिले होते पण त्यांनी शिवसमुद्र पाहिला नाही. वृंदावनाला गेले नाहीत, गिरसप्पाचा धबधबा पाहिला नाही, कीं भद्रावतीला भेट दिली नाही. फार काय, खुद्द बंगलोरचीच ‘टाटा रिसर्च इन्स्टिट्यूट’ सुद्धा पाहिली नाही. “ काही, काही कस पाहिल नाहीत ? ” असें विचारले तेव्हा म्हणतात, “ कस जायच कुठे ? ओळख नाही माझी कुणाची उगीच कुठे जायच ? ” खरी गोष्ट आहे गरीब विचारे ! कोण

ओळखणार कोंकणांतल्या या गरीब ब्राह्मणाला ? माझा बाप असेल सर्वांना माहीत आणि मला असेल सगळीकडे मुक्तद्वार ! पण या भटजीबुवांना कोण ओळखणार आणि कोण काय दाखवणार ?

एकंदरीत मी परत आले तेव्हां वडिलांवर बेहद खूष होतें. त्यांतून वाटेंतच त्यांना ‘सर’ ही पदवी मिळाल्याचें कळले होतें. तेव्हां तर अगदीं ठरवून टाकले कीं, आपण फार थोर पुरुषाच्या पोटीं — ‘पुरुषाच्या पोटीं’ म्हणतात का ?—जन्माला आलों आहोंत. आतां तर बादशाही शिक्षा मिळाला, मग काय पाहिजे ? “शाबास सर रघुनाथ” अशी सदैव्या नांवाची तार ठोकली व कारवारला जायचा बेत रद्द करून सरळ पुण्याचा रस्ता धरला. पुण्यास आलों तर आप्पा होते तसेच दिसत होते. पोट, मिशा कांहींच वाढले नव्हतें. टेबलावर पत्रांचा आणि तारांचा मात्र नेहमीपेक्षां मोठा ढीग पडला होता; आणि मान मोडून विचारे उत्तरे लिहीत होते. संध्याकाळीं एके ठिकाणी सत्काराचे जेवायला जायचें होतें. तर हे भटजीबुवा आपले ‘वशीतून’ गेले आणि भाड्याच्या टांग्यांतून खडखड करीत परत आले. मावतसुद्धां नाहीत भाड्याच्या टांग्यांत ! काय करावें यांना ! ‘सर रघुनाथ’ झाले तरीसुद्धां वशीतून जायचें आणि टांग्यांतून यायचें म्हणजे काय हा दरिद्रीपणा ! आपल्या मोठेपणाची कांही तरी पर्वा केली पाहिजे कीं नाही ! नात्याची किंवा ओळखीची मंडळीहि माझ्या कानाशीं कुजबुजूं लागली, “आतां आप्पांना हे असं वागणं मुळीच शोभत नाही. शकू, तूं आतां त्यांना एक मोटार घ्यायला लाव.” मलाहि कांहीं तरी केले पाहिजे असें वाटूं लागलें. शिवाय मी दक्षिणेंत जाण्यापूर्वीच आप्पांनींहि आपला दोन वर्षांचा जमाखर्च पडताळून पाहतां पाहतां एकदा मोटार घेण्याची गोष्ट काढली होती. पण त्या वेळीं मीच मोडता घातला होता. “पेट्रोल आतां दिवसेंदिवस मिळेनासें होत आहे. आतां मोटार घेऊन काय रोज तिची पूजा करायची

भिलिणीची बोरें

आहे ' शिवाय मला मोटार मुळीच आवडत नाही मळमळत मला मोटारें ! आणि इथल्या इथे पत्तेकुटीत जायला हवी कशाला मोटार ? ' आप्या तरी मोटारशिवाय कुठें एवढे सुकले होते ! असली ही श्रीमंती कल्पना त्याच्या कोकणी डोक्यात डोकावली हेंच महदाश्चर्य ! झाले तो मोटारचा प्रश्न तितकाच राहिला. परंतु मी मात्र एवढे संधान बाधले की, दर महिन्याला स्वारीजवळ खर्चायला अधिक पैसे खचित् शिल्लक राहून असले पाहिजेत एरवी का म्हातारपणी मोटारचं डोहाळे लागते !

आप्या ' सर ' झाल्यावर मला या प्रसंगाची आठवण झाली व डाक्यात जोरानें विचार सुरू झाले. आप्या महिना सव्वा महिन्याकरिता दिवलीला जाणार होते जाताना नेहमीप्रमाणे महिन्याची ठरीव रक्कम दऊन, ' आणखी पैसे हवेत का ? ' म्हणून त्यानी मला विचारले खरें म्हणजे मां दक्षिणेत गेलें, तेव्हा त्याच्याकडूनच हजारबाराशे रुपये खर्चाला घेतले होते व ते दर महिन्याला हप्त्याहप्त्यानें फेडीत असे वचन दिलें होतं पैसे फेडायचे ते अर्थात् त्याच्याच पैशानी त्याचेंच पैसे फेडायचे गुळाचाच गणपति आणि गुळाचाच नैवेद्य परंतु आमची महिन्याची रिकामपणची मिळकत ठरलेली आहे. तेवढ्यातच काय होतील ती सोगे मला करता येतात प्रवामाकरिता जादा रक्कम मंजूर होत नाही. लोकाना आपले वाटें की, एकुलती एक मुलगी आहे, बापाचा पैसा उडवीत असेल हवा तसा अहो, ती उडवील पुष्कळ ! पण बाप उडवू द्यायला हवाना ! ता कसला खबीर, पैन्पैचा हिशेब ठेवतो. कधी नाटक-सिनेमाला चला म्हणून आग्रह केला आणि चुकून स्वारी झालीच कधी तयार, तर माझ्या तिकिटाचे पैसे तर नाहीच देत पण आपल्याहि तिकिटाचे पैसे मलाच द्यायला लावतात. नाही तर म्हणतात " नेलस कशाला मला ! " फार कशाला ? एखाद दिवशी आपण होऊनच दारावर चार पैशांचीं करवंदे घेतली विकत तरीसुद्धा माझ्या मिळकतीतून ते पैसे कापून घेतात खोटे

वाटेल लोकांना, पण खरे आहे अगदी. हजारों रुपयांवर लाथ मारून लोकहिताकरितां ते फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये ७५ रुपयांवर वीस वर्षे नोकरी करतील. पण आपणच दारावर विकत घेतलेल्या चार पैशांच्या करवंदांचे पैसे माझ्यावर घरखर्च म्हणून आकारतील. तेव्हां साहजिकच दिलीला जातांना आप्पांनीं मला आणखी पैसे हवेत का, असें विचारलें; तेव्हां मला अतिशय आश्चर्य वाटलें. “तुला पैसे नकोच असतील ? जातांना दिले होते त्यांतले आहेतचना बहुतेक शिल्लक ?” असेंच कांहींतरी विचारतील अशी मला धागधूग वाटत होती. कारण शिल्लक नव्हतेच फारसे राहिलेले. आगगाडीच्या तिकिटान्यतिरिक्त जरी बहुतेक प्रवास फुकटच झाला होता, तरी खरेदी केली होतीना पुष्कळ ! जशी बडदास्त ठेवली होती लोकांनीं त्या तोलाचीच आम्हीं ठिकठिकाणीं खरेदीही केली होती. कारण आम्हांला मगळीं सोंगें करतां येतात; वादशाही थाटहि दाखवतां येतो; शेतकऱ्याच्या झोंपडींतहि राहतां येतें. गोल नेसून सिनेमानटीप्रमाणे मिरवतां येतें, लुगडें-चोळी नेसून कथापुराणालाहि जातां येतें, समाजस्वास्थ्य वाचतां येतें, वाल्मीकिरामायणहि लावतां येतें. असो.

मला आप्पांनीं जातांना अधिक पैसे देऊं केले खरे, पण मला त्याचा फायदा घेववेना. थोडे-थोडेके नाही, चांगले हजार-बाराशें रुपये त्यांनीं मला उसने दिले होते त्याची आठवण त्यांना दिल्यावांचून मला राहवेना. लहानपणापासून प्रामाणिकपणाचें वाळकडू पाजलें असलें म्हणजे अशी कुचंबणा होते. आपण होऊन घरीं चालत आलेल्या लक्ष्मीची ‘बाई, तूं वाट चुकलीस’ असें सांगून बोळवण करण्याची पाळी येते. त्याप्रमाणेंच मीं आप्पांनीं दिलेल्या रकमेंतलीच कांहीं रक्कम कर्जफेड म्हणून परत देऊं केली तों काय आश्चर्य ! “ते पैसे नकोत आतां परत करायला” असे शब्द माझ्या कानीं आले. आप्पांना तापबीप तर नाहीना आला ? मीं चटकन्

भिलिणीची चोरे

त्याच्या पोटाला हात लावून पाहिला नाही, ताप नाही मग हे आहे तरी काय ? मलाच स्वप्न पडत असेल कदाचित् ! चिमटा घेऊन पाहिला नाही, स्वप्नहि नाही ! मग सूर्य आज उगवला तरी कुठल्या दिशेला ! “ सर ” आल्यावर आमचे आप्पासाहेब बदलले तर नाहीतना ? होय अमेच असले पाहिजे. नाही तर एवढ्या मोठ्या रकमेवर ते सहजासहजी पाणी कसे मोडते ? झाल्या गोष्टीचे मला राहून राहून आश्चर्य वाटे. घरातल्या घरात आप्पा इतके उदार होऊ शकतात तर ? उगीचच मी त्यांना भटजी भटजी म्हणून इतके दिवस टोचीत आले आता फिरून नाही असे करणार. त्यांनी आपल्याला इतका उदारपणा दाखवला, तर आपणहि आता आपली कृतज्ञताबुद्धि व्यक्त केली पाहिजे

काय करावे बरे ? काही तरी विशेष केले पाहिजे पुढल्याच महिन्यात त्याचा वाढदिवस आहे त्याच निमित्ताने आपण त्यांना चकित करून सोडावे काय देता येईल त्यांना ? वड्याळ ? छे ! आहेत त्याच्याजवळ सोन्याच्या गुड्या ? नाही त्यांना नसला नखरा मुळीच आवडत नाही. पुस्तके ! नको. आपण होऊनच सदानूकदा घेत असतात ते खडीभर मग काय द्यावे बुवा ? किती कठिण असते पुरुषांना वक्षिस देणे ! हेच आमचे बायकांचे पाहा ! कधी लागेल का डोके खाजवावे आम्हाला काय द्यावे म्हणून जी गोष्ट बाजारात दिसेल ती आम्हाला हवीच असते कवडोची असो, नाही तर हजारोची असो पण आता या मरसाहेबाना द्यावे तरी काय ?

काय कमी आहे याना ? अरे हो ! मोठेच कमी आहे की ! वाहन कमी आहेना सरसाहेबाना ! इतका कसा वेळ लागला हें सुचाला ? तरी बरे, सगळीजणे “ आप्पांना मोटार घ्यायला लाव ” म्हणून मला सारखी पढवीत

असतात. पण आपण मोटार मात्र नाही घेणार. कसले भिकार वाहन तें ! उघड्या मोटारींतून जावें तर वारा लागतो. बंद मोटारींत जावें तर मळमळतें. शिवाय मोटारींत ऐश्वर्य नाही कीं मुख नाही. राजे-राजवाडे मुद्धां खास दरवारच्या प्रसंगीं मोटारींतून मिरवतात का कधीं ? सुंदर घोड्याची गाडीच काढतात बाहेर ! आपणहि घोड्याचीच गोडी ठेवणार. टुकुक्क्, टुकुक्क् करीत ऐटीत घोडा उडवीत जाणार. घोड्यासारखें उमदे जनावर नाहीं दुनियेत. वस्स ठरले. गाडीच्या तयारीला लागायचे.

खरेच आमची जुनी गाडी होती की, आज सतरा वर्षांनीं तिची आठवण झाली ! खरे प्रेम असेंच असतें. घड्याळाप्रमाणें दर क्षणागणिक जप नाही करीत बसत. योग्य वेळ आल्यावरच तें जागृत होतें ! आजीजवळ त्या गाडीची चौकशी केली. “ पाठीमागल्या तबेल्यांत तें धूड पडलें असेल कुठे तरी ” अशी माहिती मिळाली. धावत धावत तबेल्याजवळ गेलें, तर कुलूप. लगेच किल्ली पाहिजे म्हणून हाकाटी केली. पण किल्ली लवकर सांपडली तर ती आजी कसची ? मी जां जां जास्त धाई करूं लागलें तों तों किल्ली जास्तच हरवूं लागली. अर्ध्या-पाऊण तासानें सांपडली एकदाची. तबेला उघडून आंत गेलें तों चहुंकडे कोळिष्टकांच्या तोरणांनीं गाडी अगदीं मडून गेली होती. शिवाय धुळीनेंहि आपला हात सगळीकडे फिरविला होता. अशा स्थितीत गाडीचें दर्शन होणार तरी कसें ? गड्याला गाडी साफसूफ करायला सांगितली. ‘ पाहतें तों गाडीच्या सांगाड्याखेरीज जवळ जवळ कांहींच शिल्लक नव्हतें. कसें राहणार ? सतरा वर्षांत जर कोणी तिच्याकडे हुंकूनमुद्धां पाहिलें नाहीं, तर तिनें विचारीनें तरी काय करावें ? आतां ही गाडी नीट करण्यांत कांहीं फायदा आहे का ? कोणाला विचारावें ? नात्या-पैकी कोणाला सांगायचें नव्हतें. कारण हें होतें आमचें गुपित. तेव्हां आतां कोण आपल्याला सरळ मार्ग दाखवील ? हं ! आमचे डॉक्टर ! त्यांनींच

भिलिणीची बरे

मला एकदा “तुम्ही घोड्याची गाडी का ठेवीत नाही” असे विचारले होते ! तेव्हा आता त्याच्याच बोकाची बसायचें !

अध्यां तासात दवाखान्यात येऊन ठेपले दारात एक गृहस्थ भेटले “का, कोण आजारी आहे ?” म्हणून त्यांनी पृच्छा केली “गाडी आजारी आहे” असे उत्तर पटकन तोडून निसटले. “गाडीचे औषधहि इथेच मिळतें का ?” असा उलट प्रश्न येताच ‘हो’ म्हणून वर्तमानपत्रात डोकें खुपसले. कारण गाडीचे गुपित फोडायचे नव्हतें तेव्हा आपले गप्पच बसलेलें बरें, कारण मी एकदा का बडबडायला लागले की, पोटात काहीच राहायचें नाही. हें आमचे आम्हाला माहीत डॉक्टरांना फुरसत मिळाल्यावर माझी योजना त्याच्यापुढे माडली माझ्यापेक्षां त्यांनाच अधिक आनंद झाल्यासारखा दिसला. जणु काय त्यांनाच मी गाडी बक्षिस देणार होतें. “ठीक आहे. गाडी पाहायला माणूस पाठवतो” अमें आश्वासन मिळाल्यावर मी तेथून निघालें. व दोनतीन कामें उरकून मामीकडे जेवून घरी येतें तो गाडीचा एक कारखानदार घरी येऊन ठेपलेला आमचेच डॉक्टर आहेत ते एकदा एक काम करतो म्हणाले की, मग त्याला उशीर नाही लागायचा जेवण तरी जेवले की नाही विचारे कोणास ठाऊक कारखानदाराला गाडी दाखविली. मागूनपुढन खालूनवरून गाडी त्यानें नीट न्याहाळली.

“बरीच वर्ष गाडी बाहेर नाही काढलेली दिसत” तो म्हणाला

“नाहीना, सतरा वर्ष बसून आहे विचारी.”

“गाडी पण गाडी आहे बाईसाहेब. असा उत्तम माल आता पैसे टाकून पर मिळायचा नाही.”

हा माणूस माझी चेष्टा तर करीत नाहीना ! कोण भूत दिसत आहे त्या गाडीचे आणि हा म्हणतो उत्तम माल आहे

“ बाई, तांबडं घोडं होतं आपलं, नव्ह का ? ”

घोडीं बहुधा तांबडींच असतात. दिलें असेल ठोकून झालें, असा विचार करीत मी म्हणालें,

“ हो हो, तांबडंच होतं, मस्ती करीत असे भारी. ”

“ अगदीं बराबर, एकदा तर रिकामी गाडी घेऊनच पळालं होतं, नाही, बाईसाहेब ? ”

“ अरे वा ! तुम्हांला तर सगळी माहिती दिसते. ”

“ गाडी आमच्याच कारखान्यांत नसे का नीट करायला येत ? तवा न्हान् व्हतां तुमी, या धाकल्या बाईएवढ्या. ”

असें म्हणून त्यानें सईकडे प्रेमानें पाहिलें.

“ मग ही गाडी तुम्हांला माहीत आहे तर ? ”

“ हें काय सांगायला पाहिजे, ताईसाहेब ? ”

बाईसाहेबांच्या ताईसाहेब झाल्या हें पाहून जरा गमत वाटते, तोंच आमचा जुना कारखानदार पुढें म्हणतो,

“ पोटच्या पोरायानी या गाडीचे कष्ट काढले आहेत. आतां नाही दिसायचा असा माल. होतच नाही तर दिसेल कुठून ? ”

“ मग ही गाडी दुरुस्त होईल म्हणतां ? ” मीं विचारलें.

“ अनु ती कां नाही होणार ? अगदीं फष्ट क्लास होईल पगा, नवी का जुनी कळणार पर नाही कुणाला. ”

“ काय खर्च येईल सगळं करायला ? ”

“ सगळं नवें घातलं पाहिजे, ताईसाहेब. टप सगळा कामांतून गेलाय. गाद्या पार खराब झाल्यात. ”

“ तें तर दिसतंच आहे. मग काय पडेल सगळं करायला ? ”

“ धांवा नवीन घालायला हव्यात. एक पोळ पर खाल्ला आहे कसरीनं. ”

भिल्लिणीचा बोर

“ तें सगळ तुमच तुम्ही बघा एकदर काय खर्च येईल तेवढें सांगा म्हणजे झाल ”

नक्की आकडा सांगायला तो काचकूच करीत होता पण मी सारखा लकडा लावला, तेव्हा मागितलान् एकदाचा

घासघीम तर मला करताच येत नाही त्यातून माझ्या गुडघ्याला बाधलें होते बागिंग तेव्हा जेमेतेम “डॉक्टर सागतील ती रक्कम देईन” असें सांगून गाडी नव्या सारखी दिमली पाहिजे असे बजावलें

“ त्याची नको काळजी नव्यापेक्षा सुंदर होईल बघा. पण ताईसाहेब, घोडा आहे का घेतलेला ? ” त्याने विचारिलें

“ नाही. तुम्ही पाहून ठेवा एखादा. पाढरा पाहिजे बरं का, नाही तर एकदम काळा ” मी उत्तर केलें.

“ बाई गाडीला रंग कसला द्यायचा ? ”

“ बरी आठवण केलीत. काळा रंग द्यायचा अगदी काळाकुळीत, व कडेला सोनेरी रेष पाहिजे पाठीमागे तुम्हाला एक छाप देईन तो सोनेरी छापत छापला पाहिजे, समजल ? सगळ अगदी उत्तम झालं पाहिजे बर का. ”

“ तें मात्र अगदी नक्की. ”

असे म्हणत तो गाडी तर घेऊन गेला, व माझ्या डोक्यात विचार सुरू झाले.

आता लवकरच आपल्या मालकीच्या बर्गीतून हिडता येईल मुबईच्या भाड्याच्या बगीवर तहान नको भागवायला. गाडी नीट करून आली की घोडा पाहायला लागायचें. देवानें दुनियेंत दोनच देखणे प्राणी निर्माण केले आहेत पहिले माजर व दुसरा घोडा. माजरे तर आहेतच हवी तिनकी, आता घोडा येणार. मला लहानपणापासून घोड्याचें प्रेम फार. पुण्याचे

टांगेवालेमुद्धां सांगतील. " ती बया भाळ्याची किरकीर नाही करायची. दोन आणे जास्त देईल, पर घोळ्याला उलीसा पर चाबूक नाही लावूं द्यायची. " म्हणूनच कित्येक टांगेवाले माझी गिन्हाईकीमुद्धां नाकारतात. " बाई, तुमच्या मनास नाही थायचं आमचं जनावर. तुमी पण दुसरा टांगा. " बाकी घोडे चाबकाशिवाय चालेल की नाही हे त्याच्याच पृष्ठभागाकडे पाहिलें की ताबडतोब समजतें. दुंगण वाटोळें असेल तर घोडे मारखाऊ नसतें हा माझा सिद्धांत, व त्याबरहुकूम घोडे पाहूनच मी नेहमी टांग्यांत पाय ठेवतें.

एकदां माझी अशी सोळा आणें फजिती झाली कीं कांहीं विचारूं नका. मला एका ठिकाणीं बारशाला जायचें होतें. म्हणून रविवारांत जाऊन चांदीचा खुळखुळा घेतला, गजानन स्टोअर्समध्ये बनारसी खण घेतला, व सेवासदनमध्ये लोकराचा सुंदर वाळंतविडा घेतला. हें सगळें होतां होतां उशीर झाला म्हणून टांगा करायचे ठरविले. मनांत विचार येतो तोंच एक टांगा येऊन थांबला. घोडे सुंदर व वाटोळें होतें. पाठीवर तीन घंटा होत्या. कानांवर फुले होती. डोक्यावर पिसांचा तुरा होता. गळ्यांत मण्यांच्या माळा होत्या. मी अगदी खूष झाले. टांगेवाला बराच हौशी दिसतो बरे का, असें म्हणत मी टांग्यांत पाय ठेविला. तितक्यांत माझा मामा येतांना दिसला. त्यालाहि जिमखान्याकडे जायचें होतें. तेव्हां त्यालाहि बसवून घेतला व टांगा पुढें चालू लागला. पुढें कसला, मागेच चालू झाला म्हणाना. घोडे पुढें जाईचना. मागे सरकूं लागले. चार शिव्या हासडून टांगेवाल्यानें वदाबदा चाबूक हाणले तेव्हां कोठें रडत-खडत घोडोजीराव चालूं लागले. चाबकाचा प्रयोग सारखा चालूच होता, व मी " मारूं नको, मारूं नको " म्हणून सारखी ओरडतच होतें. तो माझ्या ओरडण्याकडे अगदींच लक्ष देत नाही असें पाहून मी त्याच्या हातांतला चाबूक हिसकावून घेतला. घोडोबा अधिकच हळू चालूं लागले. मामाला

जिमखान्यात त्याच्या घरी सोडला, व मी एकदाची घरी आले सहा आणि त्याच्या हातावर ठेवू लागले. ही लढाईपूर्वीची गोष्ट बरे का त्या वेळी खरे म्हणजे सेवासदनापासून घरी यायला आप्पा चारच आणि देत असत, पण मी पडले बडे बापकी बेटी ! म्हणून मी सहा आणि देऊं केले पण टागेवाला लागला तक्रार करायला.

“ दोन भाडी केली आणि एवढ्या पैशात कस भागेल ? ”

“ दोन भाडी ? दोन भाडी कुणाची ”

“ त्या साहेबाना जिमखान्यात नाही का सोडल ? ”

“ वा रे वा. जिमखान्यात सोडल म्हणे ! पन्नास पावलाचा तरी वळसा पडला का तुझ्या घोड्याला ? दोन भाडी म्हणतोस तो ? आणि घोड तरी कसल रडुबाई आहे दिले हेच जास्त समज ”

“ मग पहिल्यानंच अस का नाही सांगितल ? मी भाडंच घेतल नसतं, तुमच. म्होटं गिन्हाईक वाटल म्हणून सौदा नाही क्येला. पगावं तर असल फुकट गिन्हाईक. ” तो जरा जास्त उर्मटपणें बोलू लागला

“ ह. तांड आवर चल घे हे पैसे अनू चालू लाग मुकाट्यानं ”

“ काय जाळायच हाय त्या पैशाना. ”

तो मोठमोठ्याने भांडू लागला. भोवताली राहणारी मंडळी आपापल्या खिडक्या-दारातून गोळा होऊ लागली

“ ओरड वाटेल तितका. तुला काय वाटल, रस्त्यावर गर्द जमली म्हणजे मी मऊ येईन होय ? बोल, घेतोस की नाही पैसे ? ”

“ काय भीक लागलीय ते पैसे घ्यायला ! ”

“ ठीक आहे, तुला एवढी मिजास आली असेल तर नको घेऊस ” असे म्हणत मीहि ते पैसे पिशवीत टाकले, खाली उतरले नि चालू लागले

“ तुम्ही परत येइस्तोपर मी हितंच बसून राहीन. ”

“ वाट बघ मी येतें परत ! आतां हे सहा आणि मुद्द्यां खटला करून वसूल करावे लागतील, समजलास ? ”

असा जोरांत दम भरून मागच्या दारानें मी घरांत आलों, व हळूच पुढच्या दारी जाऊन तो गेला कीं नाहीं तें पाहूं लागलों. पण मेल्यानें पुढल्या दाराची घंटा वाजविली कीं ! आणि म्हणाला,

“ वाई, पैसे टाका भाड्याचे. ”

“ आतां भाड्याचे पैसे तर नाहींतच, पण तुझा नंबर ठेवतें टिपून आणि करतें तक्रार पोलिसांत. ” असें म्हणून टांग्याचा नंबर पाहून घेतला.

तोहि कांहीं कमी नव्हता. तो लगेच म्हणतो,

“ अन् तुमचं पर नांव सांगा की. ”

मीं माझें नांव सांगितलें व त्याचें नांव विचारलें तेव्हां तो आपला बिल्ला पुढें करून म्हणाला,

“ वाचा कीं नांव. येतं का नाहीं वाचतां ? ”

“ नाहीं, शिकायला येणार आहे तुझ्याकडे. नुसता नंबर लिहिला आहे या बिल्ल्यावर. आंकडे आणि अक्षरं यांतला फरक तरी कळतो का तुला. चल सांग आतां आपलं नांव. ”

“ माझं नांव कशाला ? मालकाचं सांगतों माझ्या ? ”

“ सांग, मालकाचं सांग म्हणजे सांगतें जाऊन त्याला तुझा डांबिसपणा. ”

त्यानें एक कानडी नांव सांगितलें व पुष्कळ बडबड करीत निघून गेला. मीं वर येऊन तें नांव व तो नंबर टिपून ठेवला. अशी चीड आली होती !

कांहीं वेळानें आप्पा घरीं आले. त्यांना सगळी हकीकत सांगितली व आतां काय होईल असें विचारलें. “ कांहीं होणार नाहीं. मालक आला

तर सहा आणे देऊन टाक ” असे त्यानीं सांगितलें त्या दिवशी मालक आला नाही, दुसऱ्या दिवशी पण आला नाही. मला माझी शाबास वाटत होती काय मेला उर्मट तरी ! त्याला वाटलें, बाई-माणूस आहे, केला जरा गोंगाट कीं, सोडील मूठ सैल बस म्हणावें आता हरि हरि करीत तेवढ्या दीड दिवसांत दहा माणसाजवळ तरी मी माझे कौतुक केले असेल. तिसऱ्या दिवशी बारशाला जायचे होतें मला बाळंतविड्याचो आठवण झाली. पेटीत पाहिला तेथें नव्हता कपाटात पाहिला तेथेहि नव्हता कुठें बरे ठेवला घरी आल्यावर ? पण घरात आणलाच कधी ? हरि विठ्ठल ! टाग्यातच राहिला की तो ! वा ! छान ! ! आमचीच झाली म्हणावयाची त्याचा नाव नंवर होना टिपलेला पण आता नको रे बाबा त्याच्याकडे जायला. आणखी आमचीच शोभा व्हायची सहा आणे मिळविले म्हणून दीड दिवस नाचलें आता बाळंतविड्याचे नऊ दहा रुपये गेले म्हणून जन्मभर रडत बसेन दुसरा बाळंतविडा घ्यायलाहि वेळ नव्हता. शिवाय फिरून टाग्यात विसरले तर काय घ्या. तेव्हा बाळच्या हातात एक नोट ठेवली आणि बसलें मूग गिळून पैसे गेल्याचें दुःख फार नाही, पण माझी काय किंमत केली असेल त्या टागेवाल्याने ?

पुष्कळ टागेवाले माझे मित्र असले तरी एकदरीत अनोळखी टागेवाल्यांच्या व माझ्या झटापटी नेहमीच होत असतात आणि प्रत्येक वेळीं मीच हरते असें मात्र नाही एकदा सकाळी माझ्या येथें श्री गजाननबोवाचें गाणें होतें. गाणे उत्तम झाले व साडेपाराच्या सुमारास श्री मिराशीबोवाना गाण्याचा आग्रह करण्यात आला. दोन्ही गवई फारच सज्जन नाही तर अशा वेळी मानापमानाचा ऊत यावयाचा दोघांनीं बरोबर गावें अशी सर्वांची इच्छा होती, आणि दोन्ही गवई सज्जनांनीं ती पुरी करण्याचे मनावर घेतले गाणें असे रगले की, श्रोतृसमाज भूकतहान खरोखरच विसरून गेला कारण

दुपारचे वारा केव्हांच वाजून गेले होते. गाणें कसलें तें ! नुसती झुंजच लागली होती दोघांची. दोन केव्हां वाजले तें समजलें मुद्दां नाही. श्री. र. धों. कर्वे या गाण्याकरितां मुद्दाम मुंबईहून आले होते. त्यांना साडे-तीनच्या गाडीनें परत जायचें होतें. गाणें संपल्यावर दोन घांस त्यांच्या घशाखालीं जेमतेम उतरविले व टांगा आणावयास गणपतला सायकलवरून पाठवला. पुण्याच्या स्टेशनकरतां ठरवून आण असेंहि बजावलें. आम्ही सामान घेऊन फाटकाशींच उभे राहिलों. थोड्या वेळानें गणपत सायकलवरून आला व टांगा बराच मागून रडतखडत येत होता. रुपया ठरवल्याचें सांगून गणपत खालीं उतरला तो तो टांगा वाटेनच थांबला व एका तिऱ्हाईत इसमाला घेऊन परत फिरला. आम्ही “टांगा, टांगा” म्हणून ओरडतच होतों तरी तो परत फिरेना.

इथे कांहीं तरी दगा आहे असें ताडून मीं टांग्यामागे धूम टोकली. टांगा मुमारे पांचशें फुटांवर होता. तरीपण पळत जाऊन चालू टांग्याला गांठणें जरा कठिणच समजलें पाहिजे. पण घोडोवाचा दम होता शिळा, आणि आमचा होता ताजा. शिवाय त्या वेळीं आमचे डॉक्टरमहाशय आमच्या एका तक्रारीवर औषध म्हणून आम्हांला रोज सकाळीं धांवायला लावीत असत. तें औषध आतां उपयोगी पडले आणि एका दमांत आम्ही टांगा तर गांठला. पण तो काय तोंडच्या शब्दानें थांबणार होता थोडाच. अशा वेळीं हाताची करामत पाहिजे होती. मी जरा जास्त जोरानें धांवून घोड्यासमोर जाऊन उभी राहिले व त्याची कांटेमुतळ धरली हातीं. कांटेमुतळ धरली कीं घोडा आपल्या ताब्यांत येतो हें मला माहीत होतें. झालें. टांगेवाल्याची व माझी बाचावाची मरु झाली.

“ बाई घोडं सोडा. ”

भिलिणीचो चोंगे

“ आता घोड सोडतें बघ माझ्या माणसानें तुला ठरवून आणला आणि तू चाललाम कोठे ? ”

मी घोडें वळवूं लागलें

“ वाडें, टागा मोडल, सोडा घोड ”

“ मोडेल तर छान होईल, तुला चागली अद्दल घडेल एक गिऱ्हाईक ठरवल असता वाटेतच दुसरे घेतोस काय ? ”

“ मोठ्या स्टेशनवर आज टागा नाही जायचा, तावून आहेत आज. ”

“ तावून आहेत सध्याकाळी चारच्या पुढें आणि तुला आता कळलें का तावून आहेत ते ? रुपयाचे भाडे ठरवलेस तेव्हा काय शोपला होतास ? ”

“ रुपयात मोठ्या स्टेशनवर कोण जाईल ? शिवाजीनगरचा ठरला होता रुपया ”

“ म्हणून टागा फिरवून दुसरंच गिऱ्हाईक घेऊन चालला होतास होय ? ”

आमचा हा प्रेम-सवाद ऐकून त्याचें नवें गिऱ्हाईक आपली पेटी घेऊन खाली उतरलें नेहमीप्रमाणें शेजारची मडळी गंमत पाहत घराबाहेर उभी येती. घोड्याचे मुस्कट धरून मी जबरदस्तीने त्याला वळवीत होतें

“ शिवाजीनगरचा रुपया घेईन ” टागेवाला म्हणाला

“ माझ्या माणसानें पुण्याच्या स्टेशनचा रुपया ठरवला आहे. ”

“ विचारून या त्याला ”

“ तर तर म्हणजे मी त्याला विचारून येईपर्यंत तू पसार व्हावास. काय बोळयानें दूध पितें अस वाटलं होय तुला ? तूंच चल आता तिकडे ”

“ चला तर मग गिऱ्हाईक काय वडावरून उतरलें आहे का पिपळावरून ”

असें पुटपुटत त्याने मी टाग्यात बसायच्या आधीच घोडा जोरानें पुढे

काडला. पण मी काय कमी होतें ! लगेच धांव मारून पटकन त्या चालत्या टांग्यांत मी चढलेमुद्धां. टांगा दाराशीं थांबतांच गणपतनें मोठ्या स्टेशनचाच रुपया ठरवल्याचें फिरून एकवार सांगितले.

“ मोठ्या स्टेशनचा न्हाई. शिवाजीनगरचा रुपया सांगितला मीं. खोटं बोलतोस तूं. ”

लगेच आमची स्वारी आमच्या गडगाच्या संरक्षणार्थ धांवून आली.

“ आपल्यावरून जगाची परीक्षा करूं नकोस. माझा गडी खोटं बोलत नाही कधीं. पांच वर्षे आहे तो माझ्याकडे. ”

“ बरं, बसा आतां बेगिन्. माझा आणखी वेळ नका दवडूं फुकट ” तो म्हणाला.

“ तुझा वेळ ना ? नाहीं आतां फुकट दवडीत. बरं किती वाजले रे गणपत ? ”

डोक्यांत एकदम एक कल्पना येऊन मीं विचारलें. तीन वाजले असें कळतांच गणपतला कब्याची पेटी डोक्यावर घ्यायला सांगितली व म्हणालें,

“ तीनच वाजलेना ? गाडी शिवाजीनगरला ३-४० वाजतां येते. चला आपण चालतच जाऊं, म्हणजे या टांगेवाल्याचा वेळ नको फुकट दवडायला. ” असें म्हणून आम्ही तिघें चालूं लागलों.

“ वाई टांगा ठरवला त्याचें काय ? ” त्यानें जरा चकित होऊन विचारले.

“ त्याचें काय असायचें ? वाटेंत दुसरें गिऱ्हाईक घेऊन पळून जात होतास तेव्हां कुठें नाहीं हा विचार आला तुझ्या डोक्यांत ? जा आतां. तें गिऱ्हाईक तर गेलंच तुझें, आतां हेंहि चाललें. तूं एक हलकट तर मी दहा हलकट. समजलास. जा आतां कर माझ्या पंचवीस पिढ्यांचा उद्धार, ” असें म्हणून आम्ही तिघें शिवाजीनगरला चालतच गेलों.

मिलिणीचा बोर

गाडी नीट करायला टाकून पधरा दिवस झाले, तिचा कायाकल्प कोठवर आला आहे तें पाहण्यासाठी एक दिवस मी कारखान्यात गेलें, तर गाडीला कोणी हानमुद्धा लावला नव्हता नीट करायला म्हणून जे खोर्के घरातून नेले होतें ते जसेंच्या तसेच अजूनपर्यंत पडून होतें कपाळाला थोड्याशा आठ्या घालूनच मी कारखानदाराकडे पाहिले, तर कालच सुताराचा एकुलता एक मुलगा मेल्याचें वर्तमान मला त्यानें अगदीं डोळ्यात पाणी आणून सांगितलें. ते सर्व मला थोताडच वाटतच होतें, पण उलटपक्षी असें वाटें की, कादंबऱ्या बोलपटातून तेवढे, गरिबावर ओढवलेले असले प्रसंग आपण डोळ्यात पाणी आणून पहातो व त्यावर थोतांड हा शिक्का मारणाऱ्या धनिक लोकांचा द्वेष करितो, तेव्हा आता प्रत्यक्षच वेळ येऊन ठेपल्यावर एकदम हें वर्तमान खोटे तरी कसें ठरवावें ? गरिबाना मुद्धा एकुलता एक मुलगा असणें अशक्य नाही, आणि तो मरणेंहि अशक्य नाही जाऊ दे, आपण आपलें माघारीच जावें हें उत्तम ! ही नसती भवति न भवति हवी कशाला ?

फिरून आठ दिवसांनीं कारखान्यावर फेरी मारली, तरीहि गाडी आपली होती तिथेच आता मात्र मी रागावलों “आज कोण मेल सुताराच ?” असें मी विचारताच, “बाई, त्याच दुखण्यानें आज बायको गमावली त्याची ” असें उत्तर आलें. वा ! हें फार झालें आता बोलपट-कादंबऱ्यांना मनात थारा देऊन उपयोगी नाही सत्य-सृष्टीत कुठें घडतें का असें ? परवा म्हणे एकुलता एक मुलगा मेलाला आज बायको मेली उद्या तो मरेल ! सक-टाची परंपरा वाङ्मयसृष्टीत ठीक आहे पण खरोखरीच जर अशा गोष्टी घडूं लागल्या तर माझी गाडी नीट तरी कशी व्हायची ? परवा मी आपली गप्प बसले तर हा माणूस फारच बाता मारायला लागला “ तें काहीं नाहीं, आठ दिवसांनीं जर गाडी अशीच दिसली तर मी दुसरा कारखानदार पाहीन ” असें बजावून मी गेलें.

चारच दिवसांनी कारखानदार पेसे मागायला आला. “गाडी झाली इतक्यांत नीट ?” मीं टाळ्या पिटीत विचारलें. “छे छे वाई ? इतक्यांत कशी होईल नीट ?” त्यानें हंसूं दाबीत उत्तर दिलें. “मग पेसे कशाला हवेत !” मला साहजिकच प्रश्न पडला. माल घेऊन पैमे व्यावयाचे एवढेंच आम्हांला माहीत. “वाई गाडी करायला घेतली आतां. नवं लाकूड हवं. चामडं पर लागेल थोडंफार. लोखंडहि पाहिजे पैशाशिवाय कसं जमायचं सारं ?” त्यानें मला समजावून सांगितलें, व मीं “किती पाहिजेत ?” असें विचारलें. सरळ आंकडा सांगायचा त्याचा स्वभावच नव्हता. तो बसला प्रत्येक गोष्टीचा हिशेब करीत. मला पाहिजे रोखठोक उत्तर. शेवटीं एकदां त्यानें “सध्या दीडशें तरी या,” असें म्हटलें. आप्पा नसतांना एवढे पेसे घरांत कुठले असायला ? शिवाय त्याला एकदम पेसे देणें बरोबर आहे का असा विचार मनांत येऊन डॉक्टरांची आठवण झाली व दुसऱ्या दिवशीं त्याला त्यांची चिट्ठी घेऊन यायला सांगितले. माझ्या सावधगिरीची मलाच शाबास वाटली. नाहीं तर आम्ही आपल्या पटकन पेसे देऊन बसायच्या. आतां आपण संध्याकाळीं दवाखान्यावर जाऊन डॉक्टरांना विचारून ते सांगतील तसें करावें असा विचार केला. पण दुसरा दिवस तो उजाडूं देतो कशाला ? लगेच दोन तासांत तो डॉक्टरांची चिट्ठी घेऊन आला मुद्दां. पेसे घेण्याच्या वेळीं या लोकांच्या घरीं सर्व मंडळी कशी सुखरूप असतात. मग मुलगा मरत नाहीं, बायको आजारी पडत नाहीं, कांहीं नाहीं. डॉक्टरांनीं शंभर रुपये व्यायला सांगितले होते ते बँकेंतून आणून त्याला दिले व पावती लिहून घेतली.

पैसे नेले आहेत तेव्हां गाडी आतां लवकरच हाती येईल अशी मनाची गोड समजूत करून घेतली व गाडीतून मिरवण्याचीं मनोराज्यें करीत बसलें. आतां पंधरा दिवसांनीं आप्पा येतील. आपण गाडी घेऊनच त्यांना स्टेशन-

भिल्लिणीची बोरे

वर आणायला जाऊ त्यांना किती आनंद वाटेल ते आपल्याला कशी शाबासकी देतील आपण ऐटीत घरी येऊ सडे वर गाडीवानाजवळ बसेल. आप्पा व मी मागे बसू. एक ना दोन, हजार मुखस्वप्ने पाहून घेतली पण आप्पा आपले काही न सांगता-सवरता दहा दिवस आधीच उगवले काय करावे यांना ? अरसिकपणा जसा या पराजप्याच्या पाचवीला पुजला आहे, असे पुटपुटत मी त्याचे सामान उतरवून घेतले. दुसऱ्या दिवशी सकाळी आप्पा व मी बागेत फिरत असता कारखानदार नेमका उगवला आत्ताच फावले मेल्याला यायला मी त्याला हळूच मागल्या दारी घेऊन जाणार होतें, पण जायच्या आधीच तो म्हणाला,

“ गाडी सगळी उतरली आहे आता एकदा बघून जा ”

आप्पाचे कान काही बंद नव्हते

“ गाडी, कमली ग गाडी ? कुणाची गाडी ? कुठली ग गाडी ? ”

आप्पाच्या प्रश्नाची सरबत्ती सुरू झाली सगळे पुराण समजेपर्यंत का आता ते मला चैन पडू देणार आहेत ! आणि मी मारे ‘ गुपित गुपित ’ म्हणून सर्व कारभार अगदी चुपचाप चालवीन होतें सध्याकाळी येते असे सागून कारखानदाराला वाटेला लावला व आप्पाकडे वळून मी म्हणालें,

“ तुम्हांला मी इतक्यात सागणार नव्हतें आप्पा, सगळे झाल्यावर चकित करून सोडणार होतें मी आपली जुनी गाडी नीट करायला टाकली आहे. ”

“ ती कशाला ? ” आप्पा कपाळाला आठ्ठा घालीत म्हणाले.

“ आपल्याला, घरी कामाला. पूर्वी होती तशी. ”

“ पैसे कुठून आणणार ही सगळी सोगे करायला ? ”

“ गाडी नीट करायचे व घोड्याचे पैसे मी देईन. ”

“ आणि दर महिन्याचा खर्च कोण देणार ? ”

“ तुम्ही. ”

“ छट, पैसे नाहीत माझ्याजवळ. ”

“ पण मागें तुम्हीं मोटार घ्यायची गोष्ट काढली होती. घोडागाडीला किती तरी कमी पैसे लागतील. ”

“ वा ! म्हणून काय झालं ? विचारलं कां नाहीस मला आधी ! ”

आतां काय सांगूं यांना कपाळ ! कसलीहि कुणकूण लागूं न देतां हळूच प्रेमाची भेट देण्यांत जें काव्य असतें तें आतां यांना कसें समजावून सांगूं ?

“ केव्हां टाकलीस गाडी नीट करायला ? ” तपकिरीची चिमूट नाकांत कांवीत त्यांनीं विचारलें.

“ तुम्ही दिल्लीला गेल्याच्या चौथे दिवशी. ”

“ काय खर्च येणार आहे ? ”

“ तें ठरलं नाहीं अजून नक्की. ”

“ म्हणजे अगदींच गाढव आहेस तूं. ”

“ हो, आहेना. ” गाढवच नाहीं तर काय ? असल्या रुक्ष माणसाला बक्षीस देऊन चकित करूं पाहणे म्हणजे गाढवपणाच नाही का ? बक्षीस यांच्यापुढे करावें तर “ वा ! काय सुंदर आहे ! ” असें म्हणण्याऐवजी ते नेमकी किंमत विचारणार.

“ कांहीं खर्च आला तरी तो मी देईन. ”

“ पण हवी आहे कशाला गाडी ? ”

“ कशाला म्हणजे, तुम्हांला यायला-जायला. बशी-टांग्यांतून जाणं आतां शोभत नाहीं तुम्हांला. मोटार नाहीं तर निदान घोडागाडी तरी ठेवलीच पाहिजे तुम्हीं. ”

“ माझ्याजवळ पैसे नाहीत असले श्रीमंती चोचले करायला. ”

“ पैसे नाहीत ! पैमे नाहीत ! जन्मभर ऐकतें आहे हें रडगाणें. कॉलेज-

भिल्लिणीची बोर

मध्ये होता तेव्हाहि पैसे नाहीत दिवाण झाला तरी पैसे नाहीत. झिडिया कौन्सिलचे मेबर होऊन विलायतला गेला तरी पैसे नाहीत लखनौला कुलगुरु होता तरी पैमे नाहीत नुसते भटजी आहात तुम्ही. लोकांच्या मोटारीतून फुकट तेवढ जायाला हवं तुम्हाला. स्वतः खर्च करायला नको, नाहींतर काय ? लोक हसतात तुम्हाला तुमच्या पाठीमागे. ”

“ हंसू देत, मला चालत ”

“ पण मला नाहीना चालत. मी ठेवणार गाडी ”

“ ठेव नि खर्च पण तूच कर ”

“ कुटून करू खर्च ? मी काय मिळवते आहे ? ”

“ शिल्लक टाकतेस की महिन्याच्या महिन्याला ठेवले आहेसना पैमे वेंकट ”

“ ते आपले प्रवासखर्चाकरिता मी थोडे शिल्लक टाकतें ”

“ हवा आहे कशाला प्रवास करायला ? घरी काय होतं नीटपणी राहायला ? ”

“ आणि समजा, नाही केला प्रवास तरी तेवढ्या पैशांत गाडी-घोट्याचा खर्च थोडाच भागणार आहे ? दिवसेंदिवस महागाई कोण वाढते आहे आता महिन्याला घरखर्चाला देता तेच पैमे पुरेनासे होत आहेत. ”

“ कमी कर खर्च ”

“ काय करतें हो मी खर्च ? शालू नेसतें का पेंठणी नेसतें ? का हिऱ्या-मोत्यांचे दागिने घालते ? रोज पंचपक्वान्नाचें जेवण जेवतें का दारू पिते, करतें तरी काय ? ”

आता मात्र आमचे चद्रबळ खलास झाले, व डोळे पाण्याने भरून आले.

“ रडायला काय झालं ? ”

“ काय काय ? इतकी साधेपणानें राहतें तरी तुम्हांला चीज नाही

कशाचें. अकरा वर्षें मीं विलायतेंत काढलीं आहेत हें खरं तरी वाटेल का कुणाला ? जे पडेल तें काम न कुरकुरतां करतें, तरी म्हणें खर्च कमी कर. परवा शेणाचे गोळेसुद्धां वळले मीं. ”

“ पण मी कुठें नाहीं म्हणतो आहे ? ”

गंगायमुनांचा पूर पाहून जरा घाबरूनच आप्पा म्हणाले.

“ कुठून गेले तुम्हांला वाढदिवसाचें बक्षीस द्यायला कुणास ठाऊक. जळ्ळी ती गाडी पडली असती जगाच्या अंतापर्यंत धूळ खात तर काय विघडलें असतें ? कशाला टाकली मेली नीट करायला ? ”

“ विचारल्याशिवाय कशाला टाकलीस ? ”

“ शेण खाल्लं, झालं ! वाटलं, आपला बाप कधीं नव्हे तो उदार झाला आहे; गेलें त्याला चक्रीत करायला. चांगली अद्दल घडली. खाशी खोड मोडली. गाढवी, करशील का फिरून असं ? अं ? जाशील फिरून बापाला बक्षीस द्यायला ? तूंच घे हे बक्षीस. ”

असे म्हणत मी सपासप माझ्याच मुस्कटांत मारून घेऊं लागलें. आप्पांनीं लगेच माझे हात धरले,

“ हें काय हें वेड्यासारखें. उगीच का डोक्यांत धुरी घालतेस ? ”

“ तुम्हांला काय त्याचें ? तुम्ही तर कवडीसुद्धां सोडणार नाहींना ? ”

“ नाहींत पैसे तर देऊ कुठून ? ”

“ ठीक आहे. नका देऊं. मी माझ्या पोरीचें दूध तोडीन, पण गाडी ठेवून दाखवीन. ”

“ असला गाढवपणा नाहीं करायचा. ”

“ गाढवपणा नाहीं. खर्च कमी करायला सांगितलातना मघाशीं, त्याचीच अंमलबजावणी आहे ही. ”

इतक्यांत आप्पांकडे कुणी तरी आलें व ते निघून गेले. मी खोलीत खूप

भिल्लिणीची चारें

वेळ रडत बसलें त्या दिवशी मो जेवलेंमुद्धा नाही आप्पानी दोनतीनदा हाका मारल्या शेवटीं आजी ताट घेऊन वर आली तरी मी अन्नाला चोट लावलें नाहीं. सध्याकाळीं आप्पा वर आले व समजूत घालीत म्हणाले, “ हे बघ, शकू, महिन्याला टागेभाडयाकरिता माझे दहा रुपये खर्च होतात तू गाडी ठेवल्यावर तेवढे मी तुला देत जाईन. ” या दिवसात घोडागाडी ठेवायला पाहिजेत कमीत कमी पाउणशें रुपये आणि हे दरिद्रीनारायण देऊ करताहेत दहा ! “ आग लावा तुमच्या दहा रुपयाना. रस्त्यावर मी माझ्या पोरीचा नाच करून पैमे मिळवीन, पण तुमच्याकडून एक कवडी जास्त घेणार नाही ’ आप्पा विचारे तोड वाकडे करून खाली गेले. माझे अश्रु आता सुकले होते. पण डोकें मडकलें होतें महागाईमुळे महिन्याची रक्कम वाढवायची नर राहिलीच बाजूला आणि जे काय दोनचार रुपये शिल्लक टाकले त्याच्यावरच याचा डोळा. पक्के भटजी आहेत कोकणचे. त्यांना दिवाण करा, नाही नर ‘ सर ’ करा. कडू काळें, तुपात तळलें, साखरेत घोळलें, तरी कडू तें कटूच हरकत नाहीं, नकोत मला जास्त पैमे. तेवढ्यातच दाखवते गाडी ठेवून

पण आता त्याच्यासाठी काय केलें पाहिजे ? कात्री कुठ लावता येईल ? वर्षभर कपडे घेतले नाहीत तरी चालेल पण तेवढ्याने अशी किती बचत होणार आहे ! फार तर महिना पंधरा रुपये खाण्यापिण्यात काहीं कर्मा करता येईल का ? सई व मी रोज अच्छेर अच्छेर दूध पितो तें येईल कमी करता पण पोरगी रोडावेल. नको, तिच्यावर नको आपला राग काढायला. आपण आपल्यावरच काय ते प्रयोग करावे हो, फळात आपले पुष्कळ पैसे जातात आता यापुढें फळे काय ती आप्पापुरतीच आणायची आपण बोट लावायचे नाही. सईलाहि फळाची इतकी कांही जरूरी नाही दूध ठीक आहे पण फळे दिली नाहीत तरी चालेल.

दुसऱ्याच दिवशी चहाच्या वेळी सई सफरचंद मागू लागली आप्पा एक

फोड कापून तिला देऊं लागले. मीं मध्ये मोडता घातला. “सई, आतां महागाई झाली आहे. तुला व मला यापुढें फळें मिळणार नाहीत. ” “मग आजोबा एकटाच खाणार ? ” “हो. ” “कां म्हणून. ” “कां म्हणजे त्यांचे पैसे आहेत म्हणून. तूं मिळवीत नाहीस व मीहि मिळवीत नाहीं. तेव्हां फळें खायचा आपल्याला हक्क नाही. ” सफरचंदाची फोड आप्पांनीं तशीच बशीत ठेवून दिली. माझा प्रत्येक शब्द त्यांच्या काळजाला घरे पाडीत होता हें मी ओळखून होतें. पण तेवढ्याकरितांच तर मी खुनशीपणानें मोजून बोलत होतें. सई विचारी अजून त्या फोडीकडे पाहातच होती. तिला लेकराला माझा खुनशीपणा इतक्यांत कसा समजावा ? “आई, म्हणजे तूं मला आतां कधींच फळें खावूं देणार नाहीस ? ” तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले, तेव्हां कोठें माझ्या कठोरपणाला थोडा पाझर फुटला. “फक्त सुट्टीच्या दिवशीं तुला फळें खायला मिळतील. इतर वारीं मिळणार नाहीत, समजलीस ? ” अशी पुस्ती मीं जोडली.

या प्रकरणाचा एवढाच परिणाम झाला कीं आप्पा जेव्हां मुंबईहून परत येत तेव्हां बरोबर आणलेल्या फळांचे पैसे पूर्वीप्रमाणें माझ्याकडून घेईनासे झाले. असेंच एकदां ते पहांटेच मुंबईहून फळाची एक मोठी करंडी घेऊन परत आले व सईच्या बिछान्यावर जाऊन वसले. तिला कुरवाळीत जागें करून ते म्हणाले, “वाबी, आज मुंबईहून मीं काय आणलें आहे ? ” सई ताडकन् उठून बिछान्यांत वसली व म्हणाली, “खेळ आणला आहेस ? ” “नाही टोपली भरून पीचिस व पेअर्स आणलीं आहेत. ” हें एकतांच वाकडें तोंड करीत सई म्हणते, “पण मला काय उपयोग त्यांचा ? आई मला खाऊं थोडीच देणार आहे. आज आहे मंगळवार. रविवारपर्यंत तीं संपून-सुद्धां जातील. ” मी मोरीत होतें तेथेच सईचे हे उद्गार माझ्या कानीं आले. विचारी पोर ! द्यावी का तिला फळें खायला परवानगी ? पण नको. घडीघडी

असें मऊ येऊन चालायचें नाही आपल्या सात्त्विक सतापाची समाधि अजून पुष्कळ दिवस टिकवायाची आहे. आता आप्पांनीं आपण होऊनच जर माझ्या जवळ सवलत मागितली तर कदाचित् आजच्या पुरती देऊं परवानगी. आप्पांनी अर्थातच ती मागितली व मीहि फार कृपावंत होऊन ती दिली. त्यात माझा विजय होता. स्वतः मात्र त्या फळाना हात लावायचे मी अगदी ऐटीत नाकरिलें

हल्ली मी घरात, विशेषतः आप्पांशीं अगदी कामापुरतें बोलत असे बडबड नाही, चेष्टा नाही, वाद नाही, भांडण नाही तोडाचा फुगा कळून काळ कंठीत होतें. सध्याकाळी पत्तेकुटीत कधी कधी खेळायला जात असें. परत येताना आप्पा टागा करीत पण मी चालतच घरी येई कारण टांग्याला पैसे द्यायचे कुठून ? अर्थात् बहुधा आप्पाच टांग्याचे पैसे देत असत, पण आता मला त्याच्या अधिक उपकाराचा स्वीकार करावयाचा नव्हता. तेव्हा ने खेळून उठताहेत असा रंग दिसला की हळूच आपला गाशा गुडाळून मी दुसऱ्या दारानें माझा सरक्षक सोड्या हातांत फिरवीत चालतच घरी यायची. एखादे वेळी चुकून आप्पांनीं मला हटकलेच आणि त्याच्याबरोबर टांग्यात बसायची वेळ आलीच तर घरी पोचताच टांग्याचे पैसे पटकन मी चुकते करायची. कारण आप्पाचे उपकार आता नको होते ना मला ? खरेच लोकांच्या दृष्टीनें मी अनेक गाढवपणे केले असतील, पण माझ्या दृष्टीनें पाहता एकच गाढवपणा मला आढळतो. कोणता विचारल तर, स्वतः पैसे मिळवून आपल्या पायावर उभी राहिले नाही हा. स्त्रीनें काय किंवा पुरुषानें काय, कोणाचे मिथे असू नये. आज जर माझ्या कमाईचे पैसे खिशात खुळखुळत असते, तर दहा घोड्यांची गाडी ठेवायलासुद्धा नको म्हणायची कोणाच्या बापाची प्राज्ञा होती ? पण आता काय त्याचे ? आता याच परिस्थितीत एका घोड्याची गाडी तरी ठेवून दाखवलीच पाहिजे

खर्चाच्या बाबतीत माझे आत्मनिरीक्षण जोराने चालूच होतं. दूध व फळे तर वर्ज्य केलीच. आतां आणखी काय सोडतां येईल बरे ? दिवसांतून दहा वेळां घशाखाली उतरणारे इहलोकीचें ऊन्ह ऊन्ह अमृत येईल सोडतां. म्हणजे साखर, दूध, कोळसे अथवा घासलेट यांची कितीतरी बचत होईल. बस्स, ठरलें. चहा सोडायचा.

मग जगायचें तरी कशाकरिता ? कशाकरितां म्हणजे, घोडागाडी ठेवून दाखविण्याकरितां.

आणि ती तरी आतां किती दिवस ठेवून दाखवायची ? हो, त्याला कांहींतरी मर्यादा घातली पाहिजे की नाही ? कारण आतां चहावर पाळी आली आहे. आप्पांच्या संस्मरणीय वाढदिवसानिमित्त ही आपत्ति आपण आपल्यावर ओढून आणली, तेव्हां पुढल्या वर्षीच्या त्यांच्याच वाढदिवशीं तिची सांगता करावी झालें. तोपर्यंत मात्र आपला सत्याग्रह टिकवून दाखवायचा.

तेव्हां आतां आपल्या अन्नांत कांहीं कमी करतां येईल का ? पण प्रकृति मात्र बिघडतां कामा नये. कारण सईच्या जबाबदारीतून अजून मला पार पडायचे आहे. तेव्हां धडधाकट राहून खाण्यांत काय कमी करतां येईल ? हे गरीब लोक काय खाऊन राहत असतील ? दूध तूप तर त्यांच्या नाहीच कधीं दृष्टीस पडत; पण ताकसुद्धां बिचाऱ्यांना कधीं कोणी आंबट चिंबट म्हणून धर्म केलें तरच मिळतें. पण ते किती काम करतात, आणि आजारी पाहावें तर क्वचितच पडतात ! आतां उद्या पांढऱ्या घरीं जाऊन पाहावें त्याची बायको जेवायला काय करते ती. एक वेळ भाकरी आणि एक वेळ भात. कसली तरी डाळ, नाही तर पिठलें. लसणीची चटणी नाही तर कांदा. झालें. संपला त्यांच्या ताटाचा शृंगार. भाजी नाही, कोशिंबीर नाही, तूप नाही, लोणी नाही, दूध नाही, पोळी नाही, दही नाही, ताक नाही. आपणहि

आता असेच राहावयाचे. पण एकदा डॉक्टराचा सल्ला विचारलेला बरा. कारण त्या विभूतीनेंहि कच्चे खाऊन राहणे, फळें खाऊन राहणे, आपल्या दिनचर्येत कोणताहि फेरबदल न करता तेवीस दिवस उपास करणे, इत्यादि अघोरी पराक्रम केलेले मला माहीत होते तेव्हा दवाखान्यात जाऊन “ प्रकृति बिघडूं न देता स्वस्तात स्वस्त असे कोणतें अन्न खाऊन माणसाला राहता येईल ? ” असा प्रश्न मी केला हें काही तरी नवे वेड डोक्यात शिरलें आहे अशी खूणगाठ मनाशी बाधून डॉक्टरानी माझ्याकडे पाहिले व विचारले, “ म्हणजे काय ? ” इतका मोजका प्रश्न विचारला तरी याना कळू नये ! तेव्हा सगळी हकीकत इत्थभूत सांगितली. नाही तरी आम्ही केव्हातरी त्याच्याजवळ ओकून टाकलीच असती. सगळे चन्हाट ऐकून घेतल्यावर डॉक्टरानी हा असला वेडेपणा न करण्याचा सल्ला मला दिला लोकाना उपदेश करणे सोपें अमर्ते, पण स्वतःवर असला प्रसंग आला म्हणजे मात्र हे राजेश्री माझ्यापेक्षा किती पट राख डोक्यात घालतात तें मी आज पागत नाही. असो. डॉक्टरांशी वाद घालून मी आपला आहार ठरविला.

बारा तास भिजविलेले अन्न खाळे असता फारच थोड्या धान्यात माणसाची गुजराण होऊ शकते असे कळले नेहमी आपण अन्न शिजवून मीठ मसाले वगैरे घालून त्याला अधिक चव आणतो व जरूरीपेक्षा किती तरी पटीनें जास्त अन्न खातो. तेव्हा आता एक वेळ डाळी, कडधान्ये वगैरे भिजवून खायची व एकच वेळ जेवायचे असे ठरवले आणि कच्च्या अन्नाची सवय झाली की शिजलेल्या अन्नाला अजीवात फाटा घायचा बेत होता. दूध, तूप, लोणी सोडलेच होतें, तेव्हा डॉक्टरानी ताक व तेल ही खाण्यात आली पाहिजेत असे फर्माविले. त्याप्रमाणे भाकरीशीं मी तेल घेऊ लागले, व रात्री ताक पीन अमे पहिल्या महिन्यात माझें वजन खाडकन् नऊ पौंड कमी झाले. होईल नाही तर काय ? बिनतुपाच्या कोरट्या भाताचा घास

किती वेळ तरी तोंडांत फिरत राही आणि तें भिजविलेलें कडधान्य ! अर्धी वाटी हुलगे घशाखाली उतरायला पाऊण तास लागे. चहा तर केव्हांच सोडला होता.

ही सर्व योजना आंखण्यापूर्वी तिचा बोभाटा कुठेंहि न करण्याचा व कोणी आपल्याकडे आल्यास त्याला कळूं न देण्याचा मीं निश्चय केला होता. तेव्हां साहजिकच कोणी सकाळीं बसायला आले म्हणजे मला मनांतून इतका आनंद होई ! वाहेरून तो मी दाखवीत नसे, पण होई हें खास. कारण त्या निमित्तानें मला चहा प्यायला मिळायचा. किंवा कोणी जेवायला आले, तर लोकांसमोर म्हणून पूर्वीसारखें जेवायलाहि मिळे. बाकी घरी कोणी आल्यास मी पूर्वीप्रमाणें खातेंपितें हें आठवहा दिवसांतच आजीनें मात्र ताडलें होतें. आणि कधीहि कोणाला जेवायला न बोलावणारी आजी आतां लोकांना जेवायला ठेवून घेऊं लागली व चहाचा कट्टा द्वेष करणारी तीच आजी लोकांना चहाचा आग्रह करूं लागली. हेतु हा कीं, आपल्या शकूच्या पोटांत कांहीं-तरी जावें. ही गोष्ट उमजायला आप्पांना महिनाभर लागला. पूर्वी त्यांना भेटायला आलेलें माणूस माझ्या कितीही दाट परिचयाचें असले तरी त्या माणसानें मला भेटण्याची इच्छा दर्शवल्याखेरीज आप्पा मला कधींही हांक मारीत नसत. तेच आप्पा आतां माझ्या अगदीं पुसट ओळखीचेंही कोणी त्यांच्याकडे आलें तरी मला हांक मारून त्याला चहा वगैरे द्यायला सांगून माझ्या चहाची सोय करून देत. तसेंच कोणाकडे गेल्यासहि त्यांनीं जर चहा वगैरे विचारला, तर आपण तो सोडला असल्याचें सांगून आपलें दुःख वेशीवर टांगायचें नाहीं, असेंहि प्रथमपासून ठरविले होतें. तेव्हां पहिल्या नंबरची माणूसघाणी व तुसडी अशी मी जुन्या जुन्या ओळखी उकरून काढूं लागलें, लांबलांबचीं नातीं आठवूं लागले. हें सर्व मी जाणूनबुजून करीत असें असें नाहीं. पण चहाची तलक

आली की, दाख्वाजाप्रमाणें माझी अवस्था होई व आता कोणाचे घर गाटूं, असे होऊन जाई. बरे घर गांढून आत जावे आणि “मामी, काकू, मावशी, गरम गरम चहा टाका बाई” असें म्हणावे तर पूर्वीचा माझा मोकळेपणा या सत्याग्रहात पार नाहीसा झाला होता. शिवाय मी तर चहा सोडला होता, तेव्हा “चहा द्या” हे शब्द तरी कोटल्या तोडानें उच्चारायचे ? मग काय, आपले टुकत बसायचे, आणि “चहा हवा का” हे शब्द कानीं यायची वाट पाहायची ! चहा मिळला नाही असे बहुधा होत नसे कधी कधी तर बरोबर काहीं खायलाहि मिळे. त्या वेळच्या त्या माझ्या अर्धपोटी तें सर्व काही इतके रुचकर लागे की काही विचारू नका पण असल्या भिक्षादेहीने कितीसे समाधान होणार ?

हे सर्व चालू असता कारखान्यात आमच्या फेऱ्या चालूच होत्या. मालक कधी भेटलाच तर “आठ दिवसात देतो, दहा दिवसात देतो” अशा वाता मागी, आणि भेटलाच नाही तर सगळाच आनंद ! आमचे मध्यस्थ डॉक्टरहि दोनदा जाऊन आले. तरी गाडी नीट व्हायची तारीख कांही जवळ येईना रागावून त्यानी एक पत्रहि लिहिलें, पण त्याचे उत्तर येतें आहे कशाला ? शेवटी मी असे ठरवलें की आता आपण काही कारखान्यावर खेदे घालायचे नाहीत. एकदा त्याच्या हातात सांपडलों आहो खरे, जेव्हा सुटूं तेव्हा सुटू हिशेब चुकता करायच्या वेळेला मात्र पुरता सूड घ्यायचा. आतां मूग गिळून स्वस्थ बसायचें.

इकडे गाडी नीट होत असल्याची वार्ता पुण्यास पसरली होती. घोड्याचे मालक आपापली घोडीं दाखवायला घेऊन येत होते, व मी ती मागून-पुढून नीट न्याहाळून पाहत होतें. दुंगणावर एक थाप मारायची, मानेवर दुसरी, व कपाळावर हात फिरवीत घोड्याचें वय काय तें विचारायचें. मालकानें एक आकडा सांगितला की घोड्याचें तोड उघडून दांत दाखवायला सागून

आपण वय दोनतीन वर्षे जास्त असल्याचें विधान करायचें. मग पायाकडे नजर टाकायची व जनावर चालवून पहाण्याकरितां टांग्यांत चढून लगाम हातीं घेऊन घोडें चालू करायचें. घोडे दाखवायला येई तें बहुधा टांग्याला जोडूनच येई; तेव्हां पुढें बसून तें हांकणें कांहीं कठीण नव्हतें. कधीं कधीं मात्र घोडें गाडीला जोडलेलें असे. तेव्हां मात्र मागें गाडींत उभें राहून त्याची चाल पाहाणें, घटकेंत खालीं पायरीवर उतरून बाजूनें त्याचे पाय न्याहाळणें, रस्त्यावर आपल्या समोरून सर्व चालीनें घोडे दोनतीनदां न्यायला सांगणें, प्रसंगीं वर गाडीवाल्याजवळ बसून लगाम हाती घेऊन चाबूक फडकावणें, इत्यादि चेष्टा मी मनसोक्त करून घेई. बगीत घोडेवाल्याजवळ बसण्याकरितां लहानपणीं मी मुलांबरोबर कशी कचाकच भाडलें आहे ! काय सुख आहे वाटे वर बसण्यांत. आतां तर नुसती बसत नव्हतें, तर एका हातांत लगाम व दुसऱ्या हातांत चाबूक घेऊन घोडा उडवीत होतें. अहाहा ! ऐटीत उंचावर बसून खालीं पाहतांना सर्व सृष्टि इतकी तुच्छ वाटे की, स्वर्ग स्वर्ग तरी याहून काय अधिक असेल असा विचार मनांत येई. हजारों रुपये किमतीच्या मोटारींतून वावरणारे लोक सुद्धां पांच हात खालच्याच जगांत फिरत असत. परंतु अद्याप मनाजोगें जनावर आढळलें नाहीं. रस्त्यानें जातां येतां माझी नजर येईल जाईल तें घोडें पाहून घेत असे. एखादें सुंदर उमदे घोडें भरधांव जातांना कानीं आलें तर तत्काळ त्या दिशेला वळून, त्यांच्यावर दृष्टि खिळवून, तें जाईल तसतशी वळून मी शेवटपर्यंत त्याच्याकडे अधाशीपणें पाहत राहीं. एखाद्या सुंदर स्त्रीकडे पुरुषसुद्धां इतक्या भुकेल्या नजरेनें पाहत नसतील. घोड्याखेरीज त्या वेळीं मला दुसरें कांहीं दिसतच नव्हतें व घोड्याच्या तालबद्ध टापांव्यतिरिक्त दुसरा कोणताहि नाद माझ्या कानांत शिरत नव्हता.

इकडे गाडीच्या कारखान्यावर मी कधींच फिरकलें नव्हतें. परंतु तो कांटा

परस्पर एका तिन्हाईत ठिकाणाहूनच काढला गेला. माझ्या ओळखीच्या एका सुखवस्तु गृहस्थांनी एक घोडा विकत घेतला होता, परंतु मनाजोगी गाडी न मिळाल्यामुळे तो काढून टाकायचा त्याचा विचार होता. मला घोडा पाहिजे हा सुगावा त्यांना लागला होता व त्यांनी चवकशीकरिता माझ्याकडे माणूस पाठविला “गाडी नीट झाली की आपलें घोडे जोडून पाहतें ” असा उलट जबाब मी दिला तेव्हा गाडी नीट व्हावी याची माझ्यापेक्षा त्यांनाच अधिक घाई वाटूं लागली. व कारखानदाराकडे माझ्या वतीने त्यांनीच तगादा सुरू केला. माझे आयतेंच फावले व लवकरच “ आपली गाडी तयार झाली आहे ती पाहून यावें ” असा निरोप घेऊन त्याचे चिटणीस टागा घेऊन आले. त्याचे विकाऊ घोडे टाग्याला जोडलें होतें, तेव्हा तें चालवून पाहण्याकरितां मीच पुढे बसून टागा हाकलला व आम्ही कारखान्यात येऊन ठेपलो. मालक घरी नव्हता, पण गाडी तयार झाली होती सांगितल्याप्रमाणे काळा रंग दिला होता. मात्र वर सोनेरी रेष काढली नव्हती व मला हवा तो सोनेरी छापहि काढला नव्हता. तेवढे काम मागाहून करून घेता येईल असे वाटून मी बरोबर आणलेलें घोडे गाडीला जोडायला सांगितले व लकलक करणारी माझी नवी गाडी उडवीत मी कारखान्यातून निघाले, आणि डॉक्टराच्या दवाखान्याशी येऊन उभी राहिले. दाराबाहेर गाडी थांबलेली ऐकताच स्वारी सका येऊन खिडकीतून पाहू लागलीच होती. त्यांना खाली यायची विनती केली व त्यांना घेऊन एक चक्र मारून आलें. नाही तरी घोडे एकदां त्याच्या नजरेखालून घालायचेच होतें. कारण हे काही फक्त आम्हांलाच औषध देणारे डॉक्टर नाहीत. आमची माजरी—कुत्री सुद्धा त्याच्याच औषधानें बरी होतात. मग एवढें मोठे जनावर घ्यायचें तें त्यांना दाखवल्याशिवाय कसे घ्यावें ? शिवाय या राजेश्रीनी लढाईवर असतांना घोड्याच्याहि कांहीं कमी उलाढाली केल्या नाहीत. घोडे मात्र त्यांना विशेष पसंत पडलेसे दिसले

नाहीं; पण ते त्याला एकदम वाईटहि म्हणेनात. त्याची छाती लहान होती, पण वयहि लहान होतें. भरपूर दाणागोटा मिळाल्यावर कदाचित् भरेल असा त्यांचा शेरा पडला. तेव्हां मी घरी आल्यावर “ चार दिवस घोडें माझ्याकडे राहूंदे व नंतर कळवतें ” असा निरोप घोड्याच्या मालकांना पाठवला. त्यांनींहि माझ्या योजनेला तत्काळ मान्यता दिली.

घोडें ठेवून घेतलें पण घोडेवाला कुठे होता ? तेव्हां त्यांचाच माणूसहि ठेवून घेतला. झालें, दाणापाणी गवत सर्व व्यवहारांची उठाठेव करणें प्राप्त झालें. घोड्याचें नांव होतें ‘ यशवंत. ’ नांव ठेवणारा बेटा रसिक असला पाहिजे. यशवंत ! तानाजीच्या घोरपडीचें नांव सुद्धा यशवंतीच होतें; आणि हा यशवंत. इतकें सुंदर नांव असल्यावर मग आणखी काय पाहिजे ? मी आपल्या हातानें त्याला पाणी पाजूं लागलें ! ‘ यशवंता, यशवंता ’ करीत मी त्याला दिवसांतून किती वेळां तरी गोंजारून येई. त्याच्या गळ्यांत मिठी मारून त्याच्या कपाळाचे मुके घेई. सईहि सारखी त्याच्या मखमली नाकावरून हात फिरवी व आपला गाल त्या मऊमऊ नाकावर घाशी. तोहि गुलाम आम्ही कोणी दृष्टीस पडतांच फुरूफुरू लागे व मान हालवून आम्हांला जवळ बोलावी व आमच्या अंगावर आपलें डोकें घाशी. दुपारीं यशवंताकरितां गांवांत जाऊन हरबरा व भुसा आणला, विलायती गवताच्या दोन पेंढ्या आणल्या. दीड महिना आपल्या पोटाला चिमटा घेऊन जे दहावीस रुपये शिल्लक टाकले होते ते आतां या यशवंतरावांना पांच-पांच मिनिटांनीं प्रेमानें चारीत होते.

यशवंताला घरीं ठेवून घेतल्याच्या तिसऱ्या दिवशीं एक गाडीवाला नोकरी शोधित आला, मलाहि एक मोतदार पाहिजेच होता. तेव्हां मी त्याला ठेवून घेतला. दोन दिवस त्यानेंच यशवंताला जोडून गाडी चालविली. डॉक्टरांच्याकडे माझ्या पुष्कळ खेपा झाल्या. जीन पाहण्यासाठीं आम्ही

भिल्हिर्णाची बोर

एकदा लष्करात जाऊन आला, व ते-हाच त्याच्या एका अश्वप्रेमी स्नेह्याकडे जाऊन यशवंताला दाखवून आणला. त्यानाहि यशवंत विशेष पसत पडला नाही, आणि सागितल्या किंमतीला तर तो मुळीच घेऊ नका, निम्न्या किंमतीत देत असतील तर घ्या, असा त्याचा सल्ला पडला मला मात्र यशवंताला परत करावेमे वाटेना. कारण या चार दिवसात मला त्याचा फार लढा लागत होता तेव्हा तो पन्नामच रुपये कमी किंमतीला देत असाल तर घेतें, असे मी यशवंताच्या मालकाना कळविले पण त्याना ते न पटून माझा चार दिवसाचा यशवंता परत गेला मला वाईट वाटले खर, पण तो गेला हें सुदैवच म्हणावयाचे कारण पुढे काही महिन्यांनी तो मेला असे कळले.

यानंतर बरीच घाडा येऊन गेली. प्रत्येक वेळी मी तो हाकून पाही व डॉक्टराकडे घेऊन जाई, मग ते दवाखान्यात असोत वा घरी असोत एकदा तर ते बाहेर माझे घो- तपाशीत असता त्याच्याकडे येणाऱ्या एका दुखणेकऱ्याला प्रश्न पडून “ आपण माणसाचेच डॉक्टर आहात ना ? ” असा त्याने सवाल केला

असे करता करता गाडी घरी येऊन दोन महिने झाले, गाडीवाल्याचा पगार चालूच होता. रोज सकाळी कोरीकरकरीत गाडी पुमायची एवढेच त्याला काम तेव्हा एक दिवस बागेत गवत फार वाढले होते न जरा त्याला काढायला मागितले, तर त्याने चक सागितले मला माळ्याचे काम येत नाही असे उत्तर आल्यावर आमची स्वारी गरम झाली “ ठीक आहे, तर मग आज दुपारी तुझा पगार चुकता करतें, कारण माळ्याचे काम तुला येत नाही आणि सव्या घोड्याच काम माझ्या येथे नाही ” मी एकदम इतकी निकरावर येईन अशी त्याची कल्पना नसावी. कारण त्याने दुपारपर्यंत आगाशीअसपासचे सर्व गवत काढलेलें दिसलें, व दुसऱ्या दिवशी

एक दलाल मला भेटायला येणार आहेत अशीहि वार्ता मला त्याने कळवली.

एक वृद्ध गृहस्थ दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच माझ्याकडे आले व बोला-
ईच्या खाणीजवळ एक उत्तम घोडे असल्याचें सांगूं लागले. घोडे घरी
दाखवायला घेऊन यायला सांगितले तर असें कळलें की, घोडे घरी येणार
नाहीं, तेथेंच जाऊन पाहिलें पाहिजे. वा ! बरेच शिष्ट आहे कीं घोडे !
बहुधा चांगलें असावें. एरवी इतका मानपान करून घेणार नाहीं !

लगेच मी माझी नेहमींची रावजीची गाडी बोलावली व माझ्या गाडी-
वाल्याला घेऊन त्या गृहस्थांबरोबर बोलाईच्या खाणीवर येऊन ठेपलें. घोडे
तबेल्यांत बांधलें होतें. माझ्या कयासाप्रमाणे तें अतिशयच देखणें होतें.
पंधरा मुठी उंच, छाती खूप रुंद, पृष्ठभाग भरलेला, कमानदार मान, शिवाय
रंग काळाकुळीत; सर्व कांहीं अगदी माझ्या मनासारखे होतें. पुढच्या दोन्ही
पायांना मात्र फडकीं बांधलेलीं होती. तीं कशाकरितां असें विचारतां मोत-
दारानें ती सोडून गुडघे साफ असल्याचें दाखविलें. घोडे चालू आहे का
असें विचारतां कळलें कीं, मालक दहा दिवस गांवाला गेला असल्यामुळें
बसून आहे. घोडे गाडीला चालतें का, म्हणून प्रश्न करतां समजलें कीं,
हल्लींचा मालक फक्त स्वारीलाच वापरीत असतो. हें एकतांच तर माझ्या
तोडाला पाणी मुटलें. कारण घोड्यावर बसण्याची तर मला फार आवड.
आपला नको नको म्हणत असतां मी केव्जिजमध्ये घोड्यावर बसायला शिकलें
आणि जिनीव्हामध्ये तर खूपच बसत होतें. तेव्हां घोडे स्वारीचे आहे असे
कळतांच मी हर्षभरित होऊन गाडीची गोष्टमुद्धां क्षणभर विसरून गेलें. पण
मोतदारानेंच “ आपल्याला घोडे गाडीला पाहिजे की स्वारीला ? ” असें
विचारल्यावर मी जागी होऊन दोन्हीला पाहिजे असल्याचें सांगितलें.

“घोडे गाडीला चालतें का ?” असें मोतदाराला मी विचारताच आमचे दलालच मध्ये म्हणतात, “आणि नसल चालत तरी शिकवायला किती वेळ लागणार ?” त्यावर माझ्या गाडीवाल्यानें पुस्ती जोडली, “रावसाहेब शिकवून चागल तयार करतील कितीक घोडी शिकविलीत त्यांनी.” घोड्याचा मालक कोण व कुठे राहतो याची चौकशी केली तेव्हा तो एक साहेब असून लष्करात रहात असल्याचें कळलें

लगेच त्याच्याकडे जाऊन आम्ही किंमत वगैरे विचारली. इतक्या सुदर जनावराच्या मानानें किंमत फारशी नव्हती. घोडे का काढता असें विचारता, मग बरोबर सगळा बाजार आटोपून जायचे असल्यावर मग किंमत ठेवली असेल कमी. मात्र घोडे चागल्या घरी जात असलें तरच आपण देणार; भाडोत्रीला देणार नाही अशी आपली अट असल्याचे साहेबानें स्पष्ट केलें त्यावर मीहि माझें नाव गाव सागून घोडे चार दिवस घरी ठेवून वापर दिलें तरच मी पुढला विचार करू शकेन अशी माझी नेहमोची योजना त्याच्यापुढे मांडली. त्यानेंहि माझ्या म्हणण्याला तात्काळ रुकार दिला. का नाही देणार ? बापाचे नाव होतें आणि माझा नखरा होता जाता जाता घोड्याचें पथ्यपाणी काय आहे तें विचारून घेतलें हो ! साहेबाचें घोडें ! काळ्याचमच्यानी जेवत असलें तर ! घोडेसाहेबाना ओट व गाजराचा खुराक असल्याचें कळले. आमच्या यशवंतरावाकरिता आणलेला हरभरा व भुसा होता घरांत पण या साहेबाकरिता आतां ओट्स हवेत विकत घ्यायला व गाजराचाहि रतीब लावला पाहिजे

इकडे घोडे घरी नेण्याकरिता आम्ही परत तबेल्यात गेलो व माझ्या माणसाला घोडें सोडायला सांगितलें. पण तबेल्याचा मालक घोडें सोडूं देईना त्याचे भाडें बुडले असतें, व परस्पर दुसऱ्या दलालामार्फत व्यवहार

चालला असल्यामुळे त्याची दलालीहि बुडाली असती. त्या साहेबाच्या मोतदारानेहि त्याला सांगून पाहिले; पण तबेल्याचा मालक कांहीं ऐकेना. मालकाची चित्री आणा म्हणजे जनावर देतो असें त्यानें ठासून सांगितले. मग करतां काय, आम्ही गेलों पुन्हां त्या साहेबाकडे आणि आणली त्याची चित्री. घोडे सोडले व बाहेर आणले.

गाडीला जोडूनच घरीं जायचा विचार होता; पण बाहेर येतांक्षणींच तें काय फुरफुरूं लागलें; खिंकाळे काय, पुढले पाय काय वर करी, थयथय नाचे कोण, घटकेंत पुढल्या पायानें जमीन काय उकरूं लागे ! या घोड्यावर का मी स्वारी करणार ! राम म्हणायला लावील. आणि गाडी तरी ठेवील का जाग्यावर ? नाहीं तर आपली आली आहे नुकतीच नीट होऊन, ती परत कारखान्यांतच पाठवायची वेळ यायची. तेव्हां घोडे आज पायींच घरीं न्यावें हें बरे. घोडे होतें मात्र सुंदर यांत शंका नाहीं.

हो, त्याचे नांव सांगायचें राहिलेच कीं ! ‘नेपोलिअन !’ वा; नेपोलिअन नांव असल्यावर त्यानें मस्ती करूं नये तर काय गांधींप्रमाणें प्राणांतिक उपास करावे ? नेपोलिअनच्या मोतदाराला व माझ्या गाडीवानाला त्याला पायीं घरी न्यायला सांगून आमचे दलाल व मी गाडीतून घरीं येऊं लागलों. येतां येतां वाटेतच ओट्टूम् विकत घेतले. घोडे चार मैल चालून आल्यावर थोडे तरी नरम येईल व मग तें आपण जोडून पाहूं अशा आमच्या योजना चालल्या होत्या. आमचे दलालहि त्या घोड्याच्या दांडगेपणाचीं रसभरीत वर्णनें करीत होते व त्याबरोबर आपण अनेक खाष्ट जनावरं मऊ आणल्याच्या हकिकतीहि सांगत होते. येतां येतां त्यांनीं गाडी आपल्या घरीं उभी केली व दोन भक्कम दोरखंड आणायला सांगितले. ते कशाकरितां असें विचारतांच, “रावजीच्या गाडीचे पट्टे जुने आहेत. हें नवें घोडे एखाद वेळेस ते तोडून टाकील; तेव्हां तें या दोरखंडानेंच गाडीला जोडले म्हणजे

काही भीति नाही,” असे आश्वासन त्यांनी मला दिले. पण मला जास्तच भीति वाटू लागली होती. दोरखड घेऊन गडी येतो तो त्यालाहि त्यानी गाडीत बसवून घेतला व वाटेत आणखी एक इसम गोळा केला. मी विस्मित होऊन त्याच्याकडे पाहू लागले तर, घोड्याबरोबर पुढे पळायला माणसे पाहिजेत, घोडें बेकाम आहे, तीन चार माणसाखेरीज तें आंवरायचे नाही, वगैरे वीरश्रीच्या पुष्कळ गोष्टी त्यानीं मला ऐकवल्या. इकडे माझा जीव अगदी थोडथोडा होऊ लागला होता घोडें घोडें म्हणून हा एखादा वाघबीघ तर नाहीना मी घरी आणीत ? असलें जनावर घ्यायचे म्हणजे आपल्याला चार घोडेवाले ठेवले पाहिजेत. टाकूं का लगेच परत करून ? पण नको आता असा भागुवाईपणा करण्यात अर्थ नाही आणले आहे चार दिवस घरी तर तितकी कळ सोसलीच पाहिजे मग हवे तर परत करावे.

ओट्स्, दोरखड, गडी वगैरे घेऊन आम्ही परत येतो तो राजे नेपोलिअन घरी येऊन थडकले होते, व माझ्या गाडीवाल्यानें पुढे टाकलेले गवन खात होते ‘नेपोलिअन’ अशी हाक मारून मी त्याची मान थोपटली, तर तो अगदीसुद्धा गुगुरला नाही. उलट माझ्या हातातले मूठभर ओट्स् खाऊन आणखी मागू लागला.

रावजीनें आपले घोडें सोडले व आमचे वृद्ध दलाल काचा मारून, उपरणे कमरेभोवती घट्ट गुडाळून नेपोलिअनला दोरी बाधून शेजारच्या वावरात जाऊं लागले. आता ही स्वारी काय करणार असा विचार करतें, तो त्यानीं नेपोलिअनला रंगणावर धरला. दहा मिनिटे त्याला चागला दौडवला व ते त्याला परत घेऊन आले व त्याच्यावर खोगीर चढवूं लागले घोडें गाडीला जो जो अधिक जखडले जाई, तो तो तें अधिक नाटाळपणा करी. जुपणें संपल्यावर आमच्या दलालानीं खिशांतून काथ्याची दोरी काढली, त्यावर माझा गाडीवाला पुटपुटला “काथ्याची काही जरूर नाही रावसाहेब मला

माहीत आहे हें धोडें. ” “ काय माहीत आहे डोचकं ? घोडें आणि गाढव यांतला फरक तरी माहीत आहे का तुला ? ” असें म्हणून दटावतांच तो म्हणतो, “ व्हाइलं, तुमच्याच मनाजोगं हाऊं या. ” झाले; नेपोलिअनच्या नाकावर त्यांनी करकचून काथ्या बांधला तसा तो अधिकच चिडला व मानेला हिसडे देऊं लागला. त्यासरशी त्यांचे दोन जवान त्याच्या दोनहि बाजूला झाले व त्याला फाटकाच्या बाहेर नेऊं लागले. पण आमचा नेपोलिअन बिथरला होता. तो काहीं बाहेर जाईना. मागेच ओढ घेऊं लागला. गाडीचा पोलहि फाटकाला लागून थोडासा खरचटला. तेव्हा आधी गाडी बाहेर काढून मग त्याला वाहेरच जोडावा असें ठरलें व फिरून सर्व सोडा-सोडी व जोडाजोडी झाली. “ मला गाडींत बसायचें, गाडीवाल्याजवळ बसायचें ” म्हणून सई भुंग्यासारख्या घिरऱ्या घालीतच होती. नेपोलिअनच्या दणदणाटांत ती कोठें तरी चिरडून जाईल अशी भीति वाटून, मी तिला माडीवर कोंडून आलों.

नेपोलिअन गाडीला जोडून सज्ज झाला. आमचे दलाल गाडीवर चढले. माझा गाडीवाला शेजारीं बसूं पाहत होता; पण त्यांनीं त्याला खालीच राहायला सांगितलें. दोन गडी घोड्याच्या दोन बाजूला, व माझा गाडीवाला व मी मागल्या चाकांशीं उभे होतो. घोडा मागे सरकूं नये म्हणून मागल्या चाकांखालीं आम्हीं दोन धोडे लावले. नेपोलिअननें जोरांत मागे एक पाऊल टाकले; पण गाडी हलेना असें पाहून, त्यानें एकदम गाडी पुढें ओढली आणि तो चौखुर उधळला. मला गाडींत बसायचें होतें, पण तें धोडें कसचें थांबतें ? तें वाऱ्यासारखें धावूं लागलें. आमच्या चिमण्याशा रँगलर परांजपे रोडच्या वळणावर हें कोठें तरी गाडी आदळणार अशी धास्ती मीं घेतली व वेड्यासारखी गाडीमागे धावूं लागले. जणुंकाय मी त्याला थांबवूं शकणार होतें. पण त्यानें तें वळण नीट सफाईनें घेतलें व वर गणेश-

भिल्लिणीची चोरे

खिडीच्या वाजूला भुरंरुन गाडी घेऊन तें गेले सुद्धा. आता मी गाडीन वसणार कशी व नेपोलिअनची परीक्षा घेणार कशी ? कोपऱ्यावरच माझ्या ओळखीची एक मुलगी सायकलवरून येत होती तिला अडवले व तिची सायकल घेऊन मी नेपोलिअनचा पाठलाग करीत जोरजोराने पाय मारू लागले. गणेशखिडीच्या नाक्यापर्यंत आले येथे पाच रस्ते फुटनात कोणत्या रस्त्याने नेपोलिअन गेला असेल ? आला का आता युद्धातला पेंचप्रसंग नाक्यावर एक शिपाई होता त्याला नेपोलिअनच्या सर्व थाटाचे वर्णन करून गाडी कोठल्या रस्त्याने गेली तें विचारले त्याने खडकीचा रस्ता दाखवला लगेच आम्ही तिकडे सायकल हाणली आगगाडीच्या फाटकाच्या अलीकडे गाडी थांबलेली दिसली काही तरी अपघात करूनच हे अन्वराज थांबले असतील, अशी माझी खात्री होती जवळ येऊन पाहतें तो तसे काहीएक नसून केवळ आगगाडीचे फाटक वंदें होतें म्हणूनच ही स्वारी थांबली होती असे आढळून आले नशीब माझे ! त्या आगगाडीला तरी माझी कीव आली, नाही तर नेपोलिअनचा पाठलाग मला कोठवर करावा लागला असता राम जाणे ! सायकल गाडीवाल्याच्या हाती देऊन मी गाडीत चढले. मी गाडी गाठलेली पाहून आमच्या दलालानी जरा वाकटेंच तोंड करीत आपला घाम पुसला फाटक उघडल्यावर गाडी चालू झाली मी आतच उभी राहून पाहत होते थोडें मात्रक जाऊ पहात होते तो दलालानी चावकाचा एक फटकारा मारून त्याला दुडाण जायला लावले दोनहि गडी वाजूला धावतच होते गाडीनें लगेच घरचाच रस्ता धरला थोड्याचे अवमान मला फारच पसंत होतें मस्तक जनावर होतें तें तें कोणाच्या मनात भरणार नाही ?

घरी आल्यावर हुश्र करीत थोडें मोडताना आमच्या दलालानी माल-काला काय कळवायचे अमा प्रश्न केला. मी जरा चकितच झाले. “अहो,

इतक्यांत काय सांगायचें आहे ? चार दिवस हांकून पाहून मग सांगू काय सांगायचें तें. सुषेवणीं तें गाडीला चाललें तर पाहिजे. ” “ महिना-पंधरा दिवस शिकवल्यावर अगदीं तुमची मुलगीसुद्धां हांकील. मीं यापेक्षां कितीक खाष्ट जनावरं मऊ आणलीं आहेत. ” “ होयना, मग फारच उत्तम. आतां असं करा, उद्या सकाळीं तुम्ही फिरून या. मीहि लगाम जरा हाती घेऊन पाहीन. ” ठीक आहे, “ असें म्हणून ते गेले. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं ते कांही आले नाहींत.

मी सबंध दिवस घरीं राहिलें. नवी करमणूक होती घरीं. नेपोलिअन तर यशवंतापेक्षां गरीब होता. नुसता बांधलेला असला कीं हाच तो गाडी घेऊन उडून जाणारा नेपोलिअन असें वाटलेंसुद्धां नसतें कुणाला. मी त्याच्याशीं किती तरी बोलत बसे. मराठींत नाहीं हो ! त्याला मराठी काय समजणार ? आणि इंग्रजी तरी काय कळणार ? फ्रेंचमध्ये बोललें पाहिजे त्याच्याशीं ! हो ! नाहीं तरी आम्हांला आमची फ्रेंचची ऐट मिरवायची हौस असतेचना ! मी घटकानुघटका त्याच्याशीं फ्रेंचमध्ये बोलत बसें. “ नेपोलिअँ मौंनामूर ! मौँ ग्रां शेरी ! मौँ पती शू अं तू पति बिजू ” किती नि काय ? त्यानें बिचाऱ्यानें कधीं हिंदुस्थानाचा किनारा तरी ओलांडला होता कीं नाहीं परमेश्वर जाणे; पण मी मात्र त्याला माझ्या फ्रेंचच्या तोंडीं देऊन घेतलें. नेपोलिअनवर प्रेम करण्यांत दिवस कुठें गेला समजलेंच नाहीं. संध्याकाळीं तरी आमचे मध्यस्थ येतील असें वाटलें होतें; पण सूर्य अस्तास गेला, तरी ते येण्याचें कांहीं चिन्ह दिसेना.

आतां काय करावें ? नेपोलिअननें तर आज पायसुद्धां हलवले नव्हते. सारा दिवस तो बसूनच होता. अशानें अधिकच भडकायचा अशी भीति वाढून, मीं त्याला हातीं धरून बाहेर फिरवून आणायला गेलें. तोहि आनंदानें माझ्याबरोबर आला. गाडीवाल्यालाहि मागून यायला सांगितलें होतें. मीं

नेपोलिअनला चागला दोन अडीच मैल हिडवून आणला त्याच्याशी फ्रेचमध्ये माझी वटवट सारखी चालूच होती मधून मधून मी गाडीवाला मागून येतो की नाही तें वळून पाही आणि प्रत्येक वेळी तो खाली मान घालून आपल्याशीच हंसताना दिसे रस्त्यातले लोक आळीपाळीने आम्हा तिघाकडे बघत. मला त्याचें कांहीच वाटत नसे नेपोलिअनला तर त्याहून कांही वाटत नव्हतें पण माझ्या गाडीवाल्याला मात्र चमत्कारिक वाटत होतें खास ही बाई आपणच घोड्याला धरून फिरवते काय, त्याच्याशी गेगाण्यासारखे बडबडते काय, आणि बाई तरी काय बाप्यावाणी इजार घातलेली सगळ्याच चमत्कार ! अधार पडायच्या सुमारास आम्ही तिघे घरी आलो त्याची चाकरी करून घेतली, त्याला ओदस् खाऊ घातले, गवताची सुंदर शेज केली व मी घरात आलों सकाळीं उजाडतांच मी आमच्या दलालाकडे बोलावणे धाडले पण ते आज येऊं शकणार नाहीत असा निरोप आला म्हणजे ही काय वागण्याची पद्धति ? आजचा तिसरा दिवस उद्यां घोडे परत करायचे आहे तोंपर्यंत तें नीट पाहून नको का ध्यायला ? आता काय करावे ! सर्व सकटात हात देणारे आपले डॉक्टरहि गावाला गेले आहेत पण खरेच, आज यायचे होते ते परत लगेच मी दवाखान्यात गेलें व नेपोलिअनचे सर्व चरित्र त्याच्याजवळ एकदा वाचलें दवाखाना बंद होताच मी येतो, तुम्ही ओळखीचे एकदोन गाडीवाले अथवा टागेवाले बोलावून ठेवा, आपणच त्याला जोडून पाहू, असे आश्वासन या गुरुजीनी मला दिले मीहि तेथून घरी आले व रावजीला बोलावणे धाडले जिमखान्यावरचे बाबू, हरी, रामा सगळे गोळा केले ते आलेहि मोठ्या खुशीने का नाही येणार ! फुफूटची गंमत पाहायला मिळते शिवाय जितका वेळ जाईल तितकी वर्दी समजून बाई पैसेहि देणारच. मग का नाही येणार ? माझा गाडीवालाहि होताच एक दीड वाजता डॉक्टर आले नेपोलिअन पाहतांक्षणीच त्याच्या मनात

भरला. त्याची किंमत विचारतांच मी किंमत सांगितली त्यावर “ किंमत इतकी कमी का ? घोडें तर मस्त दिसतें आहे. कांहीं खोडबीड नाहीना ? कारण जनावराच्या मानानें किंमत फारच कमी वाटते ” असें आपलें निदान डॉक्टरांनीं तत्काळ बोलून दाखविलें. “ किंमत आहे खरी कमी. पण घोडें चांगल्या ठिकाणीं पडावें म्हणून ठेवली असेल कमी. भाडोत्रीला द्यायचें नाहीं अशी अट आहे ना त्या साहेबाची. त्यापेक्षां गोळी घालून ठार करीन, असें म्हणाला कीं तो. अहो, महाचक्रम् असतात हे साहेब ” असें म्हणून रावजीला मीं जीन चढवायला सांगितलें व माझ्या गाडीवाल्याला परवाचे दोरखंड आणायचा हुकूम केला. त्यावर रावजी म्हणतो, “ बाई, कशाला हवे ते दोरखंड ? माझ्या गाडीचे पट्टे पुरे झाले त्याला. ” “ वा, तुझ्या गाडीचे पट्टे जुने आहेत. तोडून पळाला म्हणजे मग ? दांडगं आहे हें घोडें. परवा पाहिलास ना त्याचा थयथयाट ! ” “ दांडगं कसलं, बाई ? बसवून ठेवलें आहे त्याला पंधरा दिवस म्हणून झाडलेन् जरासे पाय. चालू घोडें आहे हें ” रावजीनें उत्तर दिलें. “ म्हणजे तूं याला गाडीला जोडलेलें पाहिलें आहेस ? ते दलाल तर म्हणत होते याला शिकवायला पाहिजे. ” “ कांहीं शिकवायला नको. त्या खाणींतल्या मुसलमानाच्या गाडीला कैक वेळां जोडलेलें पाहिले आहे मीं. ” “ मग बोलला कां नाहीस परवां ? ” “ तुम्ही आमाला कवा इचारलं बाई ? ते रावसाहेब करीत होते समदा कारवार म्हून मी मुकाट बसलों. ” “ वा ! बराच दिसतो कीं, ” म्हणून मीं दोरखंडच बांधले. उगीच कशाला नसत्या पंचाड्ती करा. दोरखंड बांधला म्हणून विघडत तर नाही ना कुठें ? नाकावर मात्र काथ्या बांधायच्या वेळीं डॉक्टरहि म्हणाले, “ काथ्याची कांहीं जरूर नाही. उगीच चिडेल जनावर. ” शिवाय परवाच्या काथ्यानें बिचाऱ्याच्या नाकाच्या मखमलीचा एक टक्का निघाला होता. अयाई ! गरीब बिचारा.

पूर्वानुभव लक्षात ठेवून गाडी आधी बाहेर काढूनच घोडा जोडला होता. रावजी घोडा हाकणार होता. शेजारी मी बसलें, तेव्हां डॉक्टरना गाडीतच बसणें प्राप्त झाले. माझा गाडीवाला, बाबू, हरी, रामा सगळे बरोबर पळत होते. इशारा करताच घोडे चालू झाले. प्रथम थोडेंसैं चौखूर उधळले, पण चतुःशृंगीच्या रस्त्याला लागताच बराच चढ आहे, तेथे तें साध्या चालीनें जाऊ लागले आणि पाच एक मैल गेल्यावर तें पुढला डावा पाय काढूं लागले. बरोबर ! त्याच्या पुढल्या पायावर पहिल्याच दिवशी मी फडकी बाधलेली पाहिली होती खरी. पण परवा त्या दलालानी घोडे हाकलले तेव्हा कसें नाही ध्यानात आले ? तेव्हा तें मुळी साध्या चालीने चाललेच कुठे ? चिडून सारखे चौखूरच दौडत होतें. आणि दौडीच्या चालीत सर्व पायानां काम पडत नाही. तेव्हा हा अधू पाय त्या वेळी कळला नसेल. तेवढ्याकरिताच तर त्याच्या नाकावर करकचून काथ्या बावला नव्हता ना ? “ काय रे रावजी, परवा घोड्याला मुद्दाम चिडविण्यासाठीच का रे त्याच्या नाकावर काथ्या बाधला होता ? ” रावजी थोडासा हंसून म्हणाला “ बाई, तुम्ही बरं वलकल. ” “ मेल्या, म्हणजे तुला हें माहीत असून तू मला सांगितल नाहीस ? ” “ बाई धदा आहे हा. ” “ कसला आला आहे धदा ? हें काय तुझ घोडें होतं म्हणून तूं त्याचे दोष पोटात घालून स्वस्थ बसावंस ? ” “ घोडें माझ नाही बाई. पण त्या दलालाच्या समोर आम्ही कस बोलावं ? माझही एक घोडें परवा त्याच्यामार्फत वोपलं की. ” “ अस्स होय ? म्हणजे तूं त्यांना सामील आणि मी तुझ्यावर भिस्त ठेवून होतें. बरं तर बरं लवकर कळलं वळवा आतां गाडी आणि चला घरीं पुरे झाली परीक्षा ” तरीच किमत इतकी कमी ठेवली बरे का. एकूण आमच्या नेपोलिनचें चांगलेंच वॉटरलू झाले म्हणायचें ! आतां संध्याकाळीच त्याला परत करावा असा बेत मी डॉक्टरांना बोलून दाखवला, परंतु त्यांचें मत पडलें कीं एकदा

कोणातरी अश्ववैद्याला दाखवून काय तक्रार आहे तेवढें तरी निश्चित करावें. पण अश्ववैद्य तरी आपलें प्रामाणिक मत देतील का, असा विचार मी बोलून दाखवणार तोंच डॉक्टरांनीं मला एक पत्ता दिला.

तेथें मी नेपोलिअनला घेऊन जातें तों एक भलें मोठे कुत्रें माझ्या अंगावर धावून आलें. सुदैवानें तें बांधलेले होतें; नाहीतर नेपोलिअनला पाहण्याच्या आधीं आमचीच शुश्रूषा करण्याची पाळी यायची. अश्ववैद्यांनीं नेपोलिअनला नीट तपासून पाहिला व हा तो अमक्यातमक्या साहेबाचा घोडा आतां बोलाईच्या खाणीजवळ असतो तोच ना, असा प्रश्न केला. “ वा ! जनावर आपल्या माहितीचें दिसतें, ” असे उद्गार मीं काढतांच तें आपल्याकडे कांही दिवसांपूर्वीं औषधाला येत असल्याचें त्यांनीं सांगितलें. पायाला काय झालें आहे असें विचारतांच कळलें कीं घोडें प्रथम शर्यतीचें होतें. तेथें तें लंगडें झालें. “ म्हणजे आतां पाय बरा होणें शक्य नाहीं तर ? ” मीं म्हटलें. “ होईल बरा, पण दीड-दोन महिने सकाळसंध्याकाळ औषधानें पाय चोळला पाहिजे. तुमच्या घरीं तें काम देईल, कारण घरगुती काम असून किती असणार. ” आतां प्रश्न पडला कीं, पाय अधु आहे हें माहीत असूनहि हें घोडें घ्यावें कीं नाहीं ? कदाचित् किंमत आणखी कमी करतां येईल; पण कितीहि हुंडा मिळाला म्हणून उघड्या डोळ्यानें का कुणी रोगट मुलगी पसंत करील ? नकोच ती भानगड असें ठरवून आमच्या चार दिवसांच्या ह्या दुसऱ्या सोबत्याची बोळवण केली. गंमत ही कीं या साऱ्या अवधीत आमचे वृद्ध दलाल जे गुप्त झाले होते ते गुप्तच राहिले.

नेपोलिअनची पाठवणी केल्यानंतर मला चार दिवस मुळींच करमलें नाहीं. सारखी त्याची आठवण येई. आठ एक दिवस झाल्यावर हळूहळू त्याचा विसर पडूं लागला व मी दुसऱ्या घोड्याचा विचार करूं लागलें. परंतु या संबंध आठवड्यांत एकहि घोडें माझ्याकडे दाखवायला आलें

नव्हेंतें. माझ्या गाडीवाल्याला यासबंधी विचारता तो म्हणतो, “बाई, मायदाळ घोडी हायत; पर लोक म्हणतात ती बाई लई चवकशा करती जनावराच्या.” करते म्हणजे करणारच. पैसे देऊन माल विकत घ्यायचा तो नीट पाहून नको का घ्यायला ?

दोन दिवसानी डॉक्टरांकडून निरोप आला की, एका कर्नलची बदली झाल्यामुळे त्याचें घोडे विकायचे आहे. दुसऱ्या दिवशी डॉक्टर व मी बाबूच्या टाग्यातून त्या कर्नलकडे गेलो, घोडें मोठे व पचकल्याणी होतें, छाती वगैरे छान रुद होती. कर्नलच्या घरी तें घोडे डॉगकार्टला चालत असे किंमतहि योग्य होती. अर्थात् मला तें घोडे चालवून पाहायला पाहिजे होतें; पण मालक आणि मालकीण दोघेहि घरी नव्हती, तेव्हा त्यांचा फोन नंबर टिपून घेतला व तेथून परतलो. वाटेतच टाइम्समध्ये घोडे पाहिजे असल्याची जाहिरात दिली व स्टेशनावर चहा घेऊन घरी आलों.

दुसऱ्या दिवशी एका ठिकाणी दोन घोडी असल्याचे कळल्यावरून मी तेथे गेले. दोनहि घोडी चालवून पाहिली. त्यातले एक मला आवडलें व ताबडतोब माझ्या अश्ववैद्यानाहि मी तें दाखविले. त्यानीहि तें पसत केले. सर्व काही लवकर जमलें, पण तें होतें ताबडे. मला पाहिजे होतें पाढरे अथवा काळे कुळकुळीत पण जाऊ द्या, आतां काय रगासाठी अडून बसायचे आहे ? मुली पाहायला निघायच्या आधी माणसाच्या पुष्कळच अटी-तटी असतात गोरी पाहिजे, उच हवी, केस कुरळे पाहिजेत, जिवणी लहान हवी, इ. इ पण जसजशा डोक्यापुढल्या गोऱ्यागोमट्या मुली हळूहळू उडून जातात, तसतसा माणूस अगदी मऊ येतो आणि काळी असू दे, ठेगणी असू दे, केस खराख्यासारखे असू देत, जिवणी या कानापासून त्या कानापर्यंत असू दे, पण एकदा बायको मिळू दे, असे त्याला होऊन जातें, तसेंच मांझे झाले होतें. घोडे हिरवे का अमेना, मला चालेल. बाकी सर्व ठीक असलें

म्हणजे झालें, असें ठरवून तें घोडें मी घेतलें असें सांगून, घरीं येऊन चेक लिहिला व घोडें आणायला मीं गाडीवाल्याला पाठविला. पण तो जें घोडें घेऊन आला तें होतें ठिपक्याचें. “ हें कोठलें घोडे आणिलेंस ” असें विचारतां त्यानें सांगितलें कीं, “ बाई, मालकांचा विचार बदलला; तें तांबडें घोडें ते आपल्यालाच ठेवून घेणार आहेत, पाहिजे असेल तर हें दुसरें पाठविलें आहे. ” वाः, एक मुलगी दाखवून बोहोल्यावर दुसरी उभी करतात. असें मीं ऐकलें होतें, त्याचीच ही एक आश्रुति म्हणायची ! “ जा, परत घेऊन जा तें घोडें आणि माझा चेक आण माधारी. बरे झालें, मीं तो कांस केला आहे. ” असें सांगून मी स्वस्थ बसतें तोंच कालच्या त्या कर्नलच्या घोड्याची आठवण झाली, व मी त्याला टेलिफोन करण्यासाठीं बाहेर पडलें. टेलिफोनवर, घोडें जोडून केव्हां पाहायला मिळेल असें विचारलें. तर तें घोडें सकाळींच विकल्याचें समजलें.

घोडें मिळणें ही इतकी कठीण गोष्ट असते का ? याच्या निम्न्यानें खटपट केली असती, तर पंचवीस मुलामुलींचीं लग्नें जमवून दिलीं असतीं. पण चार महिने व्हायला आले, तरी माझ्या गाडीचें अजून कोठें जमेना. कोठल्या मुहूर्तावर नीट करायला टाकली कोण जाणे ? चार-पांच दिवस असेच गेले. एखाद दुसरें जनावर दाखवायला आलें होतें ! पण कोणी तोंडाला जड तर कोणी पायांत लंगडें. टाइम्समध्ये माझी जाहिरात दोनदां येऊन गेली. एक दिवस मला कोरेगांव पार्कमधून एक पत्र आलें. एक डॉगकार्ट व घोडें विकायचें होतें. दुपारीं मी टांगा करून डॉक्टरांना घेऊन तिकडे गेलें. बंगल्यांत गेलों व नांवाची चिथ्ठी आंत पाठवून दिवाणखान्यांत वाट पाहान बसलों. आंतून कोणाचें तरी कण्हणें ऐकूं येत होतें; मधूनच कोणी तरी घाबऱ्या घाबऱ्या बोलल्याचा भास होई. डॉक्टर व मी एकमेकांकडे पाहत बसलों. बऱ्याच वेळानें हातमोजे व पांढरे एप्रन घातलेल्या डॉक्टरबरोबर एक

बाई जवळ जवळ रडत रडतच बाहेर आली. दोघांनी हस्तादोलन केलें व “ आतां धीरानें वागा, फार शोक करू नका ” असा उपदेश करीत डॉक्टर निघून गेले. इतका वेळ त्या बाईचें आमच्याकडे लक्षहि गेले नव्हतें, व बिचारी आपले अश्रु पुशीत होती आम्हांलाहि चोरव्यासारखे झाले. इतक्यात ती वळली व आम्ही तिच्या दृष्टीस पडलो तिने स्वतःला जरा सावरलें व हंसण्याचा प्रयत्न करून ती म्हणाली, “ माफ करा ह, आपल्याला फार वेळ बसायला लागल. ” ती फार दुःखात आहे हें ओळखून मी म्हणाले, “ आपलें मन जर आज स्वस्थ नसेल, तर आम्ही फिरून येऊं. ” “ मन नाही खरेच स्वस्थ, पण तें आता कधीच स्वस्थ होणार नाही, ” हुंदका दाबीत ती म्हणाली. “ माझी लाडकी पेगी आताच मला सोडून गेली. ” “ आपली मुलगी होती पेगी ? ” तिची दया येऊन मी विचारलें “ नाही हो, माझी कुत्री होती ती. पोटाच्या पोरापेक्षा माझें प्रेम होतें तिच्यावर. सकाळपासून अडली होती बिचारी. डॉक्टराच्या चार खेपा झाल्या, पण नाहीच तिला सोडवता आली. ” “ अरेरे, आणि पोरे तरी लागली का हाती ? ” मी विचारले “ हो, पहिलें आहे जिवंत. दुसऱ्याच्या वेळीच गेली. तें पोरहि गेलें बरे, मी जातें आत त्याची व्यवस्था पाहायला पण खरेंच तुम्ही घोडे पाहायला आला नाही ? ” आम्ही मान डोलावताच तिने मोतदाराला हाक मारून आम्हांला घोडे दाखवायला सांगितलें तिचा निरोप घ्यायच्या आधीच मी विचारले “ किती दिवस आहे हे घोडे आपल्याकडे ! ” “ किती कोठले ? विकत घेतल्याला आज पंधरा दिवसमुद्धा झाले नसतील ” तिने बेसावधपणें उत्तर दिले. “ मग इतक्या लवकर विकून कां टाकता ? ” आता मात्र ती जरा शुद्धीवर आली व अ अं करूं लागली “ मला डॉगकार्टमध्ये चढतां येत नाही, माझा गुडघा दुखावलेला आहे म्हणून विकतो आहों ” असें तिने काही तरी उत्तर

दिलें. “ हें घोडें पूर्वी कोणाचें होतें ? ” असें त्यावर डॉक्टरांनीं विचारातां, बदली झालेल्या एका कर्नलचें होतें असें म्हणून तिनें एका कर्नलचें नांव सांगितलें; व मीं ज्या कर्नलचें घोडें पाहिलें होतें तोच हा कर्नल निघाला व घोडेंहि अर्थात् त्याचेंच.

त्या वेळीं हांकून पाहायला मिळालें नाहीं, आतां मिलेल. किंमत पहिल्या-पेक्षां आतां पन्नासांनीं कमी झाली होती. बाहेर येऊन आम्हीं तें घोडें पाहिलें व डॉगकार्टमध्ये बसून हांकलेंसुद्धां. घोडें बरें होतें, पण त्या बाईनें इतक्या लवकर फिरून विकायला कां काढलें या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर मिळेना. शिवाय किंमतहि उतरली होती, तेव्हां घोड्यांतच कांहीं तरी खोड असली पाहिजे, असा संशय सारखा मनांत येऊं लागला व उद्यां कळवितें असें सांगून आम्ही घरीं आलों. दुसऱ्या दिवशीं आम्हीं अर्थात् घोडें नको असेंच कळवलें. हो, आणखी पांच घरे बदलल्यावर तें घोडें कदाचित् फुकटच मिळणार नाहीं कशावरून ?

गाडी घरीं आल्याला चार महिने व्हायला आले होते. अजून घोडें मिळायचा कांहीं रंग दिसेना. गाडीवाला चैनीत नोकरी करीतच होता. एक दिवस सकाळीं एका मुसलमानाकडे एक सुंदर नवीन घोडें आल्याचें त्यानें मला सांगितलें. मीं लगेच त्याच्या तबेल्यांत जाऊन थडकलें. तबेल्याच्या वाटेंतच एक गाय बांधली होती. दुरून मालकानें घोडें दाखविलें, पण तेथें होता अंधार. मीं गाईला धरून ठेवायला सांगितलें, व घोड्याजवळ गेलें आणि उजेड यावा म्हणून घोड्याच्या तोंडाकडली खिडकी उघडली. माझा शब्द ऐकतांच घोडें फुरफुरलें. अरे, हें ओळखीचें घोडे असावें ! मला तर तें नेपोलिअनसारखें वाटलें व त्याप्रमाणें मीं माझ्या गाडीवाल्याजवळ माझा संशय व्यक्त केला. “ छे छे, बाई, तें घोडें नवें हें. त्याचे मागले दोनहि पाय खुराशीं पांढरे होते. याचा एकच

पाढरा आहे. ” मी तरी नेपोलिअनचे मागले पाय कुठें एवढे न्याहाळून पाहिले होते ? घोड्याची किंमत विचारली, तर नेपोलिअनच्या किंमतीच्या बरोबर दुप्पट असल्याचे कळलें. विचार करीत मी त्या मुसलमानाच्याबरोबर वाहेर आलों. “ किती दिवस आहे हें घोडे तुमच्याकडे ! ” “ एक महिना होईल आतां ” “ आधी कोणाकडे होतें ? ” “ एका साहेबाकडे. फार उत्तम घोडे आहे, बाई. जिमखान्यावरच्या एका ब्राह्मणाच्या बाईनीं चार दिवस ठेवूनसुद्धा घेतलें होतें. पण तें गाडीला शिकवलेले नव्हतें, म्हणून तिनें परत केलें. आतां मी शिकवून चांगलें तयार केलें आहे. तुम्ही जोडून पाहा हवे तर. ” ही हकीकत ऐकून माझ्या डोळ्यात लखलख प्रकाश पडला व थोडीशी गम्मतहि वाटली

मुसलमानाकडून का होईना, मला ‘ ब्राह्मणाची बाई ’ असे शिफारसपत्र मिळालेलें ऐकून जरा धन्य वाटलें, व मी म्हणाले, “ आतां गाडीला शिकवून तयार केलें असे म्हणतां म्हणून किंमत पहिल्याच्या एकदम दुप्पट केलीत कीं काय ? ” “ पहिल्याच्या दुप्पट ! म्हणजे हें घोडें तुमच्या माहितीचें आहे ? ” “ आहेना, चांगल्या माहितीचें आहे. जिमखान्यावरची ब्राह्मणाची बाई ती मीच. आजच्या माझ्या पोषाकावरून कदाचित् तुमच्यातलीच वाटत असेन हें घोडे तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणें चार दिवस माझ्याकडे होतें व तें मी स्वतः गाडीला जोडून पाहिले आहे तें पुढल्या डाव्या पायात लंगडे आहे म्हणून परत केलें शिकवायला पाहिजे म्हणून नव्हे. शिकवायचा वहाणा करून पैसे उकळण्याची कल्पना आमच्या दलालाच्या डोक्यात असेल कदाचित्. शिवाय त्या वेळी मला तुम्ही सांगता त्याच्या निम्त्या किंमतीला तें मिळाले असतें ” असे म्हणून मी तेथून निघालें, व टाग्यात येऊन बसलें माझा गाडीवाला पुढें होता “ काय रे, तूं किती वर्षें गाडीवाल्याचा धदा करतो आहेस ? ” “ बाई, याच धंद्यात

केस पांढरे झाले नव्ह का ? ” “ केस पांढरे झाले आणि मन काळें कुळकुळीत झालें असेंचना ? ” “ म्हणजे काय, बाई. ” “ नाही तर काय ? एरवी का तूं हें जुनें लंगडे घोडे दुप्पट किमतीला माझ्या गळ्यांत मारूं पाहत होतास ? माझ्यासारख्या बाईला घोडे ओळखावं आणि तूं घोडेवाला म्हणवतोस स्वतःला, तुला घोडे ओळखूं नये ? शिवाय चार दिवस चाकरी केलेलं घोडे, नुसतं पाहिलेलं नाही. तेव्हां तूं पक्का हलकट तरी असला पाहिजेस; नाही तर महामूर्ख असला पाहिजेस. त्या घोड्यानंसुद्धा मला ओळखलं आणि तूं नवं घोडे, नवं घोडे करीत होतास. ” घरीं आल्याबरोबर मी त्याचा पगार चुकता केला व फिरून माझ्या अंगणांत पाय ठेवण्याची मनाई केली.

झालें, घोडे नव्हतेंच मिळत, आतां तर गाडीवालाहि गेला. बरेच झालें म्हणा. तेवढा पगार वांचला माझा. कारण आमचा सत्याग्रह अजून चालूच होता. वजन पंधरा पौंड कमी झालें होतें व सगळे लोक तुम्हांला काय होतं आहे, तुम्ही कशानें वाळलां, असें विचारीत. मलाहि जगण्यांत अगदीं आनंद वाटेनासा झाला होता. खायचें नाही तर जगायचें कशाला ? घोडा गाडी ठेवून दाखवयाच्या हट्टानें आणखी आठ महिने सत्याग्रह चालवून दाखवयाचा होता पण जळलें घोडेहि मिळेना. कधीं मिळणार आहे कोणास ठाऊक. उगीचच मी आपलें डोकें मात्र आपटून घेत होतें.

आतां घोडें मिळेपर्यंत हा गाढवपणा बंद करायचा असें ठरवून त्या दिवशीं मीं शिकरणपोळीवर असा ताव मारला कीं घरांत दूध शिल्लक राहिलें नाही कीं केळीं शिल्लक ठेवलीं नाहीत. चहा तर काय पुढचा पेला कधीं हलेचना. जसजशी पोटाची आग थंड होत चालली, तसतसें घोडें पाहायचें कामहि थंडावलें. इकडे दुष्कळाचीं चिन्हे दिसूं लागलीं व आज गहूं नाही, उद्या तांदूळ नाही, अशी ओरड ऐकूं येऊं लागली. माणसाला धान्य मिळायची

जेथें पंचाईत तेथें घोड्याची उठाठेव हवी कशाला ? शिवाय दुसरा गाडीवालाहि पाहिला पाहिजे, कारण आलेच घोडे घरात तर तें काय मोटारीसारखे बसवून ठेवतां येतें ? त्याला काम दिले पाहिजे, खाऊ घातले पाहिजे, धुतले पाहिजे, मालिस केले पाहिजे, एक ना दोन आणि हें सगळें मलाच पाहिलें पाहिजे; कारण आमचे गणपतीबोवा घरातले कवीच काही पाहत नाहींत, आणि गाडीघोड्यासंबंधी तर त्यानी केव्हांच हात उवून टाकले आहेत. तेव्हां घरांतला पुरुषहि मीच आणि बाई पण मीच मग मी कवी कधीं पुरुषासारखी विजार घालून हिंडले तर लोकानीं नाके का मुरडावी ? आता नकोच ती घोड्याची कटकट. गाडीच टाकावी विकून झाल, म्हणजे फिरून सत्याग्रहाची भानगडहि उपस्थित होणार नाही

झाले, गाडी विकायच्या उद्योगाला मी लागले ज्याना ज्याना घोडे पाहा असे सांगितलें होतें, त्यांना त्याना गाडीला गिन्हाईक पाहा असे सांगितलें हळूहळू गाडी बघायला लोक येऊ लागले. गाडी नवीच आहेना ? असा पहिला प्रश्न करीत. खरोखर नवीच आहे असे उत्तर द्यायला काहीच हरकत नव्हती. दुसरे कोणी असतें तर नवीच आहे असेंच म्हणाले असतें. पण खोटे बोलायला तरी यावें लागतें तेव्हां “ नवी नाही, लोखंडी सांगाडा जुनाच आहे, बाकी सगळें नवीन आहे, ” असें सरळ उत्तर मी देत असे. त्यानंतर किंमत काय असे विचारीत मी एक किंमत मनाशी ठरवली होती ती सांगत असे. ती ऐकून खरी किंमत काय, असा दुसरा प्रश्न येई मग मात्र माझा पारा चढे “ माझ्याजवळ सगळें खरेंच असतें, सांगितलेली किंमत पटत असेल तर गाडी घ्या, नाही तर पडून राहील, ” असें बडबडून गिन्हाईक जायच्या आधीच मी वर आपल्या खोलीत निघून जाई.

अशा अरेरावीनें का कोठें व्यवहार होतात ? सहा महिने झाले, तरी गाडी कांहीं खपेना. खरे पाहिले तर किंमत जास्त नव्हती आणि गेल्या सह

महिन्यांत तर सगळ्याच्याच किंमती अवाच्या सवा वाढल्या होत्या. पण आम्हांला गोड कोठें येत होतें बोलतां ? तें येत असतें, तर दुप्पट किंमतीलाहि गाडी उजवली असती. पण आमचा अवतार पडला पिंजारलेल्या साळईचा. असें करतां करतां एक दिवस मी टेनिस खेळत असतां कोर्टावरतीच माझा मामा आला आणि म्हणाला “ शके, तुझी गाडी विकली. काढ पेढे. ” “ केव्हां विकलीस, आणि, कुणाला विकलीस ? ” असें विचारतां तो म्हणतो, “ अग त्या बंडू दातारानें घेतली असें समज. काल मला जिमखान्यावर किंमतीचें विचारीत होता. म्हणाला, ती बाई कांहीं नीटपणें बोलत नाही. तुमचें नातें आहे, तुम्ही तरी सांगा. ”

“ वरं, मग मामासाहेब तुम्हीं काय सांगितलें ? ” “ काय सांगायचें आहे, गाढवे ? मीं म्हटलें, “ अरे त्या बयानें तुला हजार रुपये सांगितलें असतील, तर ती नऊशें नव्याणव रुपये पंधरा आणे नऊ पैलासुद्धां कबूल व्हायची नाही. असली चक्र आहे ती. ” तेव्हां चल काढ आतां पेढे. आणि खरोखरीच त्याच दिवशीं आमची गांवभर गाजलेली गाडी गेली दुसऱ्याकडे. आतां कधीं कधीं ती गांवांतून हिंडतांना दिसते. घोडेंहि पांढरेच आहे. तिच्याकडे पाहून मला काय वाटत असेल वरे ! आणि अजून मला लोक विचारीत असतात. “ तुमच्या घोडागाडीचें काय झालें ? ” दुसरे काय व्हायचें आहे ? एक चव्हाट झालें लिहून.

